

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

Сергій Лунін

**ІВАН
САМОЙЛОВИЧ**

Харків
«Фоліо»
2019

УДКК 929:94(477)
Л84

Серія «Знамениті українці»
заснована в 2009 році

Художник-оформлювач
Є. В. Вдовиченко

**Підготовлено на замовлення
Міністерства інформаційної політики України
ДЛЯ БЕЗКОШТОВНОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ**

У разі якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити на адресу:
books@mip.gov.ua

Лунін С. І.
Л84 Іван Самойлович / Сергій Лунін; худож.-оформлювач
Є. В. Вдовиченко. — Харків: Фоліо, 2019. — 123 с. — (Знаме-
ниті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-9046-1.

Гетьман Іван Самойлович — значна постать в історії України, людина, яка протягом п'ятнадцяти років була володарем Лівобережжя і зупинилася за крок од відновлення держави Богдана Хмельницького. Його доля добре ілюструє характерні тенденції української історії тієї доби, а особистість, що сполучає в собі позитивні і негативні риси, дозволяє побачити в ньому типовий портрет українського політика XVII століття.

УДК 929:94(477)

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)
ISBN 978-966-03-9046-1

© С. І. Лунін, 2009
© Є. В. Вдовиченко, художнє
оформлення, 2009
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2009

1

Гетьман Іван Самойлович — значна постать в історії України, людина, яка протягом п'ятнадцяти років була володарем Лівобережжя і зупинилася за крок од відновлення держави Богдана Хмельницького. Доля його добре ілюструє певні характеристичні тенденції нашої історії, а особистість, яка, властиво, сполучала в собі численні позитивні й негативні риси, дозволяє намалювати типовий портрет українського політика не лише XVII ст., але й нашого часу також.

Самойлович цікавив і досі цікавить як дослідників історії, так і письменників. Він є персонажем поезії («дурний Самойлович» у вірші Тараса Шевченка 1848 р.), історичних романів (наприклад, «Петро Перший» Олексія Толстого чи «Яса» Юрія Мушкетика) та інших творів.

Майбутній гетьман «обох боків Дніпра» народився десь на початку 30-х років XVII ст. в родині православного священика Самійла Самойловича (в історичних джерелах знаходимо й варіант «Самуйлович»). Його рідне село, Ходорків, лежить над Ірпенем, приблизно на півдорозі між Житомиром і Фастовом.

Який шлях у житті відкривався перед малим Іваном? Найвірогідніше, він мав стати духовною особою — за прикладом батька. Підтверджує це той факт, що Іван, людина нешляхетного роду, багато вчився і, за одностайними відгуками сучасників, міг похвалитися розлогими знаннями (та гарним почерком). Самойлович не обмежився початковою освітою, скінчивши повний курс Києво-Могилянської колегії — єдиного українського університету тієї епохи. Цей статус колегії, очевидний з часу її заснування у 1632 р., був офіційно затверджений у 1658 р. однією зі статей Гадяцького договору, укладеного королем Яном Казимиром з гетьманом Іваном Виговським. Згодом освіченість Самойловича вигідно вирізняла його з-поміж старшини, бо замість багатьох козацьких ватажків підписуватися мусили їхні підлегли — це видно з текстів договорів України з чужоземними монархами. Можна припустити, що не обійшлося без Самойловича (який десь у той час обіймав посаду чернігівського полкового писаря) і у 1667 р., коли київський воєвода Петро Шереметьєв просив царя надіслати йому перекладача, тому що «...гетьман Іван Мартинович Брюховецький і полковники до нас, холопів твоїх, у листах своїх пишуть багато слів латинських, а в нас, холопів твоїх, перекладача немає».

Теоретично молодий попович мав змогу піти й до козаків, хоча ця перспектива могла привабити його хіба що з романтичних міркувань. Дитинство Самойловича припало на епоху повстань проти польської влади — останні з них вирували у 1637—1638 рр. — і наступний за тим період так званого «золотого спокою», коли соціальне й релігійне гноблення українців у Речі Посполитій досягло апогею.

Становище України круто змінилося в 1648 р., коли початок національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького приніс із собою довгоочікувану волю, але разом з тим і тривалий неспокій, цілковиту нестабільність (не кажучи вже про те, що сталося з поляками та євреями). Війна від самого початку набула міжнародної значущості: Хмельницький був змушений вдатися до допомоги татар, а згодом у протистояння втяглися Росія, Османська імперія тощо.

Запеклі бої, що охопили Україну, змусили родину Самойловичів переїхати якнайдалі на схід, на Лівобережжя. Коли це відбулося, точно невідомо — з більшою або меншою певністю можна стверджувати, що не пізніше 1654 р. Іван на той час уже мав закінчити навчання в Києво-Могилянській колегії. Поселилися вони у Красному Колядині, селі на закруті Ромна, кілометрів за тридцять південніше Конотопа, — воно належало тоді до Прилуцького полку (а не до Чернігівського, як іноді зазначають). Помилковими слід вважати й твердження славетних істориків С. Соловйова та М. Костомарова про те, що Самойловичі знайшли притулок у якомусь невідомому Старому Колядині. Не треба дивуватися неузгодженості історичних відомостей: інформація про ту епоху, добута з історичної літератури, містить досить багато суперечностей, тому в якихось випадках варто наводити різні версії — аби не помилитися. Родина Самійла Самойловича, як майже всі родини тих часів, була багатодітною. Вважається, що Іван мав трьох братів: Василя, Мартина й Тимофія (Тимоша), які пішли стопами батька — Василь займав парафію у Лебедині, а Тимош — у Ромні (райцентри сучасної Сумської області, остан-

ній тепер називається Ромнами). По смерті Тимоша (у 70-х або на початку 80-х рр. XVII ст.) його заступив Мартин.

Про сестер Самойловича знаємо вкрай мало. Відомо, що Зиновія вийшла заміж за якогось Василя, котрого в одному російськомовному документі названо Софроновим, тобто сином Софрона. Прізвища він не мав, як багато хто в ту епоху, а по батькові людей не надто високого становища (навіть дворян) у росіян було заведено називати без суфікса *-ич* — можна згадати, як рекомендувалися Хлестакову два відомі персонажі: «Петро Іванів син Добчинський» та «Петро Іванів син Бобчинський».

Цей Василь був заможним землевласником і мешкав на околицях Лебедина. У їхньому шлюбі з Зиновією народилося щонайменше троє дітей: Марія, Юхимія й Михайло. Середульша близько 1680 р. вийшла за відомого нам Павла Полуботка, майбутнього наступника гетьмана Скоропадського — це той Полуботок, що загинув у петербурзьких казематах і лишив по собі легенду про золото в британському банку. Сама Юхимія вмерла раніше за чоловіка, у 1717 р. Михайло (відомий як Галицький або Гадяцький) теж зіграв певну роль в українській історії.

Зазвичай це відгалуження роду Самойловичів вважають дітьми згаданого вище Василя, лебединського протопопа, але таку версію слід визнати помилковою, бо, як довела Л. П. Сапуніна, Софроновим він аж ніяк не міг бути.

Новий період української історії дав Івану Самойловичу змогу досить різко змінити пріоритети, відмовитися від

кар'єри священнослужителя — припустімо, що така можливість щонайменше розглядалася, — і стати козаком. Утім, про життя поповича за Богдана Хмельницького і його безпосередніх наступників майже нічого не відомо (хіба тільки те, що через Красний Колядин саме в ту пору проїжджало російське посольство, яке прямувало на Переяславську раду). Не можна виключити й того, що молодий попович не цурався й купецького промислу.

Однією з вирішальних подій у його житті став шлюб. У 50-х рр. XVII ст. (точну дату встановити навряд чи можливо) Самойлович побрався з Марією Голуб, дочкою Івана Григоровича Голуба-Багатого. В 1660 р. у них народився первісток Семен. Цей шлюб не лише подарував Івану трьох синів і двох дочок (Семена, Григорія, Якова, Параску й Анастасію), але й дозволив йому увійти до кола впливової лівобережної старшини — шурина молодого Самойловича був одружений з онукою Петра Забіли, на початку 60-х — генерального судді. Зіграв деяку роль у кар'єрі поповича і впливовий у Прилуцькому полку рід Горленків (який за гетьманування Брюховецького очолив Лазар Горленко).

Слід нагадати, у який час Самойлович робив перші кроки на шляху, що привів його до гетьманської булави. У 50-х роках XVII ст. в Україні тривала війна. Намір Богдана Хмельницького досягнути незалежності при формальному протектораті Росії не здійснився. Річ Посполита у 1655—1656 рр., після того як війну з нею почала ще й Швеція, опинилася на межі зникнення. Проте Москва повелася зовсім не так, як сподівався гетьман. По-перше, у Хмельницького виник кон-

флікт із царем через контроль над звільненими від поляків українськими й білоруськими землями. По-друге, що важливіше, Олексій Михайлович, замість виконати негласні союзні зобов'язання щодо війни проти поляків, дозволив Афанасію Ордину-Нащокіну втягнути себе в авантюру — війну зі Швецією, заради чого Росія пішла на перемир'я і союз із Річчю Посполитою. Ця зміна зовнішньополітичного вектора не принесла Росії, врешті, ніякої користі, але дала Польщі можливість відновити сили й повернути зайняті шведами землі. Нові союзники не забарилися з «подякою» — у 1658 р. шведи й поляки уклали мир і союз уже проти Росії. Зрештою, при підписанні у 1661 р. Кардиського миру зі Швецією Росія мусила відмовитися від своїх завоювань та погодитися на довоєнні кордони. Утрачено було й можливість перемогти Річ Посполиту. Наприкінці 1660 р. армія Василя Шереметьєва була вщент розгромлена під Чудновом (у сучасній Житомирській області), після чого Росія ризикувала втратити всі свої здобутки на обох берегах Дніпра. Як відомо, зрештою це призвело до Андрусівського перемир'я 1667 р., яке закрило розподіл України на російську й польську частини. Москві навіть довелося погодитися на повернення Києва королю (ця умова, втім, лишилася на папері).

Усі вищезгадані події визначали суперечливу політику всіх українських гетьманів того часу. Першим змінити таке становище намагався Богдан Хмельницький, який в останній рік життя прагнув створити союз із Швецією й балканськими князівствами (Трансільванією, Молдовою, Валахією) проти Росії й Польщі, але зазнав невдачі. Іван Виговський у

1658 р., за інших обставин, уклав із Річчю Посполитою (до якої завжди був схильний) Гадяцький договір і виступив разом з поляками й кримськими татарами проти царя, що призвело до поразки росіян у битві під Конотопом улітку 1659 р. Дворянська кіннота зазнала дуже тяжких утрат (на думку С. М. Соловйова), але внаслідок того що в Україні вирувала громадянська війна (на боці Москви билися козацькі провідники Мартин Пушкар, Іван Богун та Іван Сірко), ніякої користі Виговський з цього не мав і незабаром був змушений відмовитися від влади. У 1658—1660 рр. стався розкол України, не так географічний, як суспільно-політичний — залежно від орієнтації на Росію чи проти неї, що досить швидко, відповідно до географії, перетворився на поділ на Лівобережну й Правобережну Україну. Син славного батька, Юрій Хмельницький, у 1660 р. перейшов на бік поляків і уклав з ними Слободищенський договір, що спричинився до згаданої поразки російської армії під Чудновом. На початку 1663 р. гетьман зрікся влади, передавши булаву Павлові Тетері, якого в 1665 р. змінив Петро Дорошенко.

На Лівобережжі, яке залишилося під владою царя, наказним гетьманом (виконувачем обов'язків) став Яким Сомко, шурина Богдана Хмельницького, який три роки боровся за владу з іншим козацьким вождем, Василем Золотаренком. Скінчилася ця історія в червні 1663 р. на чорній (тобто загальновійськовій) раді в Ніжині — тій самій, котру Пантелеймон Куліш описав у відомому романі. Гетьманом, через інтриги й доноси, обрали запорозького кошового Івана Брюховецького, а Сомка й Золотаренка стратили.

Політичне протистояння супроводжувалося й церковним. Як відомо, православна Україна тоді перебувала під омофором константинопольського патріарха, а ідея набуття підданства московського викликала спротив більшості архієреїв. Розкол України заплутав і без того складні церковні справи. Київський митрополит Діонісій Балабан підтримав Івана Виговського й розірвав відносини з Москвою. Після його смерті в 1663 р. з'явилися відразу два митрополити — Антоній Вінницький, підтриманий поляками, та Йосип Нелюбович-Тукальський, однодумець гетьмана Дорошенка. Натомість Росія, яка володіла Києвом і Лівобережжям, мала власних фаворитів. Спочатку місцєблюстителем Київської митрополії став чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Але Барановича в Москві не дуже полюбляли — надто він був самостійний, — тому незабаром передали цей сан нижинському протопопу Мефодію (Максиму Филимоновичу), якого в 1661 р. спеціально висвятили на єпископа.

Внутрішньополітична історія Лівобережжя 60—80-х рр. XVII ст. розгорталася як боротьба кількох угруповань старшини, із залученням внутрішніх і зовнішніх ресурсів (доноси в Москву були звичною справою), супроводжувана частими відставками, засланнями та навіть стратами. Козаки об'єднувалися на підставі родинних зв'язків, соціального (серед старшини було багато вихідців із дрібної, але гордовитої шляхти) або географічного походження (особливо виділялися запорожці). Зрозуміло, що за таких обставин кар'єру робили або видатні полководці, яким був, наприклад,

Іван Сірко, або люди розумні й підступні, як-от його антипод — Іван Самойлович.

З перших звісток про службу Самойловича у Війську Запорозькому¹ відомо, що він певний час був сотенним писарем у Красному Колядині. Найпевніше, мова йде про початок 60-х років, коли Україну вже поділили надвоє. Однак політична межа, що пролягла по Дніпру, аж ніяк не була нездоланна — і громадянська війна не вщухала. Так, у січні 1662 р. кримські татари пройшли (мабуть, Лівобережжям) майже до Брянська. Улітку того ж року козаки Юрія Хмельницького за допомогою поляків ледь не захопили Переяслав і Кременчук.

Для поповича з Ходоркова щасливі часи настали за гетьмана Брюховецького, при якому всюди верховодили запорожці. Самойлович одержав чин значкового товариша і почав доволі швидко просуватися вгору. Значкові товариші, офіцери рангом нижче сотників, відали малими полковими прапорами («значками», мовою того часу) і підпорядковувалися безпосередньо полковникам. У полку їх було тридцять чи навіть більше.

На щастя Самойловича, його помітив генеральний писар Степан Потребич-Гречаний. За сприяння цієї впливової людини він одержав сотницьку посаду у Веприку (північ сучасної Полтавської області), містечку, що належало до Зіньківського полку (на початку 70-х рр. перейменованого в

¹ *Військо Запорозьке* — офіційна назва гетьманської держави, хоча Запорозжя входило в нього як автономія, а столицею була не Січ. Іноді, щоб відрізнити гетьманських козаків від січових, перших називали «Військом Запорозьким городовим». — *Прим. автора.*

Гадяцький). Через багато років Іван, уже гетьман, віддячив старому Потребичу-Гречаному тим, що подарував йому село Римарівку та уряд гадяцького полкового судді (що його за якийсь час відібрав).

Маємо відомості про те, що в перші роки правління Брюховецького молодий попович їздив як гетьманський посланець до Москви — одвіз полонених для допиту керівникові Приказу таємних справ Дементію Башмакову (дяку, боярам цар той приказ не довірив) і одержав за це нагороду соболями на п'ять карбованців. У 1663 р. за допомогою того ж таки Потребича-Гречаного Самойлович на деякий час став наказним полковником Прилуцького полку, а після того обіймав посаду сотника на своїй другій батьківщині — у Красному Колядині.

На цей час припадає остання спроба Речі Посполитої повернути собі втрачені східноукраїнські землі. Наприкінці 1663 р. величезне військо на чолі з королем Яном Казимиром, у якому були й правобережні козаки гетьмана Павла Тетері, а також союзні татари й німецькі найманці, переправилося через Дніпро біля Ржищева (кілометрів за 60 на південь від Києва), — наведенням моста керував майбутній гетьман Михайло Ханенко, — й отаборилося поблизу Остра. У січні наступного року, обходячи стороною добре укріплені міста, ця армія рушила на схід. Після запеклого штурму впала Лохвиця, Тетеря захопив Прилуки, але Гадяч, столиця Брюховецького, встояв під тиском правобережних козаків.

Головна армія під проводом Яна Казимира зазнала невдачі під Глуховом, біля російського кордону — тритижнева облога цього міста не принесла полякам нічого, крім значних

втрат. Лівобережні козаки на чолі з Василем Дворецьким билися хоробро, а правобережні — неохоче, через що в лютому й був розстріляний їхній наказний гетьман Іван Богун, славетний полководець і товариш Хмельницького. На Правобережжі на противагу походу поляків спалахнуло повстання, у якому найбільшу вагу мали запорожці Івана Сірка. Урешті польському королю довелося безславно відступити.

Ян Казимир втратив чи не половину армії, але татари таки набрали багато ясиру, тобто полонених. Син герцога де Грамона, Антуан Шарль де Грамон, який воював на боці поляків, писав, що татари, повертаючись через Україну в межі ханства, вбивали всіх людей, старших за шістдесят років, дорослих чоловіків продавали на галери, хлопчиків залишали для втіх, жінок — для продовження роду й подальшого продажу. Татарські набіги на українські землі у XVII ст. відбувалися чи не щороку.

Ясна річ, сотник Прилуцького полку Самойлович не міг лишатися осторонь цих подій і був учасником оборони Лівобережжя, у якій, разом з козаками гетьмана Брюховецького, брали участь і російські війська (серед них були й калмики) під командуванням князів Григорія Ромодановського і Якова Черкаського. У 1665 р., поступившись своєю посадою Денисові Сичу, Самойлович очолив полк з охочих козаків, посланих гетьманом під Смоленськ на допомогу російським військам. Утім, серйозних бойових дій того року вже не було: війна добігала свого кінця. Пізніше Самойлович опинився серед полкової старшини вже Чернігівського полку (обіймав посади писаря, осавула й судді), іноді приймаючи команду-

вання як наказний полковник із резиденцією в Седневі (містечко на північний схід від Чернігова).

Безпосереднім начальником майбутнього правителя України був наступний за Брюховецьким гетьман (і попередник Самойловича) — Дем'ян Ігнатович-Многогрішний (його зазвичай називають просто Многогрішним, однак дослідники дійшли висновку, що це скоріше прізвисько). Коли у січні 1668 р. Многогрішного призначили генеральним осавулом, Самойлович з уряду полкового судді перейшов на звільнене місце чернігівського полковника. Разом вони керували й облогою Чернігова, у якому засів гарнізон Андрія Толстого. Сталося це під час повстання Брюховецького проти Росії, причини та перебіг якого потребують докладнішої розповіді — це був один із найважливіших епізодів у біографії Івана Самойловича, він-бо дуже точно змальовує обставини, за яких той жив.

Як типовий представник української старшини, Іван Самойлович, хоча й робив кар'єру на Лівобережній Україні, ставився до Росії з неприязню, будучи при тому ніяк не більшим прихильником Польщі. Противагою цим державам він вважав Туреччину й Кримське ханство. Проте, на відміну від Петра Дорошенка, Самойлович не ризикував прямо виступати проти Росії та укладати союз із «бусурманами», а лише намагався запобігти остаточній перемозі будь-якої з сусідніх держав. Російського ж царя він прагнув якнайбільше улеслити, аби випросити в нього маєтки чи інші якісь нагороди. Єдиним випадком, коли Самойлович відкрито виступив

проти Росії, було повстання 1668 р. Тоді йому пощастило — непокора царю ніяк не позначилася на кар'єрі чернігівського полковника, незважаючи на те що він виявив, за словами Костомарова, «велику ворожнечу до росіян».

2

Під час поїздки до Москви восени 1665 р. Іван Брюховецький не лише посвоячився з тамтешньою знаттю, але й погодився на небачені доти поступки Росії. Гетьман дозволив царським службовцям збирати податки з козаків і міщан, не заперечував проти збільшення російських залог в українських містах до 11 тисяч чоловік і цілком відмовився від зовнішніх відносин з чужоземними державами. Ставши боярином, гетьман, що називав себе «найнижчою підніжкою царського престолу», просив навіть, щоб митрополита в Київ призначав московський патріарх. З останнім, однак, не поспішав сам Олексій Михайлович, який не хотів робити це без згоди константинопольського патріарха. Наступного року почався перепис українських підданців царя для подальшого оподаткування. Ці заходи Брюховецького викликали загальне обурення на Лівобережжі і навіть у запорожців, на яких він спирався. Кошовий Рог казав, що Україні потрібен не боярин, а гетьман. Особливо страждали міщани, які мусили платити не лише цареві, але й старшині (воєвода Шереметьєв писав, що гетьман здирає побори з мешканців Києва) — бувало, що прості люди чинили збройний опір податківцям.

Багато нарікань викликало й поведження росіян в Україні. Так, українці скаржилися на князя Волконського, полтавського воєводу, — за зведення козаків до міщанського стану, за образи й побої. За свідченнями очевидців, досить часто російські службовці їздили по селах п'яними й збирали з місцевих мешканців хабарі. Старшину дратувало те, що царські воєводи розпоряджалися артилерією Війська Запорозького неначе власною.

Посварився з гетьманом і його колишній палкий прихильник Мефодій, єпископ Мстиславський й Оршанський, який у той час був управителем Київської митрополії, тобто головним православним архієреєм на Лівобережжі. Взагалі, Брюховецький, колишній слуга Богдана Хмельницького, вирізнявся серед інших провідників користолюбством, воювати не любив (за це на нього навіть писали доноси в Москву), але натомість буквально полював на відьом, — ходили чутки, що в його дружини трапився викидень саме через відьомські підступи. Гетьман страхався власних підданих, ще більше — правобережного суперника, Петра Дорошенка. Єдину поміч у боротьбі проти ворогів він бачив у Росії.

У січні 1667 р. було укладено Андрусівське перемир'я. Афанасій Ордин-Нащокін, найзначніший російський державний діяч тієї епохи, прагнув припинити війну, тому пішов на величезні поступки полякам — віддав їм усе Правобережжя й навіть погодився на те, щоб через два роки росіяни пішли з Києва. Запорожжя, згідно з угодою, підлягало спільному керуванню Москви та Варшави.

По всій Україні люди страшенно обурилися таким поворотом подій. Дем'ян Ігнатович (майбутній гетьман) навіть за володарювання росіян погрожував перейти разом зі своїми підлеглими в підданство до якого-небудь іншого монарха. Брюховецький, боячись повстання, знову просив у російського уряду, щоб київського митрополита призначав московський патріарх, і обвинувачував деяких підлеглих (наприклад, ніжинського полковника Матвія Гвинтовку) у зраді. Цікаво, що в присутності царського посланця колишній кошовий казав, що Січ серйозно загрожує миру в Україні. Це протистояння Гетьманщини та Запорозжя тривало і за Многогрішного, і за Самойловича, і за Мазепи.

У цей час російський уряд намагався умовляннями підкорити Правобережну Україну, з провідниками якої ворогував уже багато років. Перемир'я з Річчю Посполитою не призвело до закінчення бойових дій, бо Дорошенко, розправившись спочатку з проросійським суперником на Правобережжі, брацлавським полковником Василем Дроздом, у 1666 р. вийшов з-під польської протекції, за підтримки турків і татар почав проти Речі Посполитої відкриту війну і наприкінці того ж року оволодів майже всім Правобережжям.

Ця війна становила безпосередню загрозу й для Києва. Так, у серпні 1667 р. татарська орда грабувала околиці Києва, але була відбита. Татари знову заходили й на Лівобережжя. Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель благав Дорошенка відійти від бусурман і підкоритися християнському володареві. Про те ж писав йому і російський урядник Пет-

ро Шереметьєв. Цар заради цього відпустив з полону старшого брата гетьмана Дорошенка, Григорія, за що чигиринський гетьман надіслав цареві вдячну грамоту, хоча змінювати сюзерена не поспішав: він був невдоволений тим, як поляки й росіяни ставилися до України.

Після того як до Петра Дорошенка приїхав його брат Григорій, гетьман, а також невизнаний у Москві київський митрополит Йосип Тукальський та сумнозвісний гетьманич Юрій Хмельницький, на той час чернець Гедеон, обіцяли царським воеводам повідомляти про все в Україні, що може бути для них цікавим. Але наміри в них були дещо інакші. Шереметьєв не шкодував подарунків, аби тільки улестити Дорошенка. Ордин-Нащокін відправив до правобережного гетьмана стряпчого Тяпкіна, щоб той допоміг схилити гетьмана до царя. Тяпкін писав, що Тукальський умовляє Дорошенка піддатися Москві, розраховуючи повернутися в Київ, що єпископ Мефодій та Іван Брюховецький не хочуть цього примирення, а простий народ по обидва боки Дніпра шанує Дорошенка, Тукальського й Гізеля, а росіян лише побоюється, але не любить. Дорошенко готовий був погодитися на підданство Росії за умови недопущення в Україну російських воевод і збирачів податків та збереження всіх прав і привілеїв. Ведучи переговори із царськими вельможами, Дорошенко підозрював змову Росії з Польщею проти українців. При цьому, натякаючи цареві на те, що він хотів би стати гетьманом усієї України, Дорошенко, разом з митрополитом Тукальським, підбурював Брюховецького повстати проти російської влади.

Про антиросійські настрої запорозьких козаків Брюховецький доносив царю небезпідставно. У квітні 1667 р. стольник Ладиженський їхав у Крим з посланцями хана. По дорозі до них пристали запорожці, які вбили татар, пограбували їх і зникли. На Січі Ладиженський вимагав від кошового знайти розбійників, а його провести до кримських володінь. Кошовий Рог ухилився від дій, тому що підозрював, що стольник — посланник Ордина-Нащокіна і їде до хана з недобрими намірами. Урешті в Ладиженського відібрали все, що при ньому було, і тримали на Січі силоміць. Незабаром запорожці змістили кошового Рога, вибрали замість нього Остапа Васютенка й звільнили полоненого з його людьми. Але не встиг Ладиженський у супроводі нового кошового від'їхати від Січі, як його наздогнали козаки, всіх росіян пограбували й убили. Відомо, що запорожці мали намір укласти союз із Дорошенком і піти на Лівобережжя, щоб вигнати звідти російських збирачів податків. Полтавський полковник Григорій Витязенко, здавалося, готовий був їх підтримати.

Зваживши все, Брюховецький відправив на Січ осавула Федора Донця. Зібралася рада, козаки показали посланцеві папери Ладиженського й почали кричати: «Дивіться, що написано: московський государ з королем польським, із царем турецьким і з ханом кримським замирився, а для чого? Для того щоб Запорожжя знести. Тому ми Ладиженського й потопили!» Зрештою кошовий Васютенко написав гетьманові, що вбивць треба простити. Брюховецький побоювався об'єднання Запорожжя із кримським ханом і з Дорошенком, тому не заперечував.

Союзу Росії й Польщі проти козаків лякалися як у Чигирині й на Запорозжі, так і в Гадячі. Москва справді була вкрай роздратована вбивством Ладиженського та станом справ у всій Україні. Ходили чутки, що до Києва має приїхати цар із великим почтом і що під цим приводом Ордин-Нащокін збирає цілу армію для карального походу на козацькі землі. Це підтверджувалося тим, що Брюховецький одержав указівку готувати квартири для російських вояків. Посланець гетьмана, повернувшись із Москви, розповідав, начебто Ордин-Нащокін простився з ним словами: «Пора вже вас до Бога відпускати!» Боярин, як прихильник абсолютної влади, справді був ворогом козачої вольниці.

Єпископ Мефодій Филімонович, який у той час ворогував із гетьманом Брюховецьким, узимку 1667 р. довго мешкав у Москві й зумів налаштувати проти себе царя Олексія Михайловича, зокрема й тим, що його сварка з гетьманом суперечила російським інтересам. Подіяли і доноси Брюховецького. Зрештою Мефодій повернувся додому розлючений. Але гетьман таки виконав наказ царя помиритися з Мефодієм. У Смілу, маєток Києво-Печерської лаври, надійшло запрошення архімандриту Інокентію Гізелю приїхати до Гадяча. Брюховецький обіцяв скасувати побори з монастирських володінь і просив архімандрита помирити його з Мефодієм. Але той сам приїхав до гетьмана, й незабаром дочку єпископа посватали за гетьманського небожа. Мефодій поділився тоді своїми думками про те, що Москва готує якесь лихо для України, і запевнив, що Ордин-Нащокін піде на Україну з військом, щоб усе розо-

риту. Потім єпископ поїхав до рідного Ніжина і там прилюдно лаяв московську знать і взагалі московські звичаї. Написав єпископ про ці чутки й у Москву (що спростовує думку російських істориків про його особисту образу на царя й засвідчує щире бажання врятувати Україну від чергового лиха), запевняючи, що серед народу панує сум'яття. До Мефодія відправили стрілецького голову Лопатіна зі спростуванням пліток про війну. Лопатін запевняв, що цар збирається до Києва, щоб уклонитися святиням, а Ордин-Нащокін їде вперед, як це здавна заведено, щоб усе підготувати. Але Мефодій не йняв віри й писав Брюховецькому: «...їдеться не про ремінець, а про цілу шкуру нашу» — і радив бути напоготові, привертати до себе запорожців і працювати на те, щоб у містах було якнайбільше козаків і якнайменше росіян.

Отже, за таких обставин Брюховецький зважився на повстання проти царя. У гетьмана на це були й вагоміші підстави, ніж попередження Мефодія Филімоновича, — насамперед усезагальна ненависть до російських воевод і податківців, що переходила і на самого гетьмана як на винуватця цих негараздів. Свою роль у цьому відіграли й правобережні володарі. Тукальський обіцяв Брюховецькому (найпевніше, свідомо обманюючи його), що Дорошенко поступиться булавою, варто лише Брюховецькому вигнати з України росіян і перейти на бік турків. Сам Дорошенко повідомляв, що до нього приїжджав Тяпкін з обіцянкою дати лівобережне гетьманство.

Брюховецький зрозумів, що через свою проросійську позицію опинився між молотом і ковадлом — ненавистю українців і московськими інтригами. Прагнучи вирватися з тяжкого становища, він пішов на повстання, сподіваючись заслужити цим прихильність козаків і ввійти в Чигирин гетьманом обох боків Дніпра.

Заворушення на Лівобережжі відомі вже наприкінці 1667 р. Українці відмовлялися сплачувати будь-які податки, нападали на російських службовців і вояків. У січні 1668 р. на таємну нараду в Гадячі зібралися полковники: чернігівський (щойно призначений) — Іван Самойлович, ніжинський — Артем Мартинович, полтавський — Костянтин Кублицький, переяславський — Родіон Райча-Думитрашко (серб, який за рік або два перед тим приїхав на Лівобережжя із загоном волоських найманців), миргородський — Григорій Постоленко-Потішний, прилуцький — Лазар Горленко, київський — Василь Дворецький. Були присутні також генеральні судді Петро Забіла й Павло Животовський та генеральний писар Федір Криницький.

Коли Брюховецький розповів про свій намір почати повстання, старшина спочатку не йняла йому віри, підозрюючи, що гетьман їх просто перевіряє. Брюховецький мусив цілувати хрест, тоді й інші присягнули йому, клянучись бути з ним у згоді й зберігати змову в таємниці. Цей епізод добре ілюструє загальну атмосферу недовіри й інтриг, що панувала на Гетьманщині, особливо з огляду на обставини загибелі Брюховецького й на те, що Горленко незабаром розповів про

змову ніжинському протопопу Семену Адамовичу, а той, у свою чергу, — воєводі Івану Ржевському. Але росіяни поставилися до його попередження досить легковажно. Тоді ж, наприкінці січня, у Чигирині на раду зібралися Дорошенко, митрополит Тукальський, Юрій Хмельницький, кримські послы, послы від запорожців, від Мефодія й Брюховецького. На раді було ухвалено рішення об'єднати Україну, ввійти в союз із турецьким султаном і кримським ханом і почати війну з Росією. Татари не забарилися з допомогою.

Тим часом на Лівобережжі спалахнуло повстання. 25 або 29 січня¹ генеральний осавул Дем'ян Ігнатович і полковник Іван Самойлович обложили в Чернігові, за підтримки козаків і міщан, воєводу Андрія Толстого (це прадід прадіда Льва Толстого). Цитадель, у якій засіло біля восьмисот росіян, окопали шанцями. 1 лютого до воєводи прийшов якийсь піп з пропозицією від Самойловича покинути місто. Він сказав, що гетьман Брюховецький з усією Україною відійшов від царя, присягнув кримському хану й Дорошенку. У відповідь Толстой зробив вилазку і, як розповідав його гонець, запалив посад, завдав козакам істотних втрат і захопив прапор.

У Новгороді-Сіверському з 4 лютого в облозі опинився воєвода Ісай Квашнін. Полковник Олександр Урбанович умовляв його піти з міста. Квашнін уперто тримався, а на останню пропозицію відповів тим, що велів стратити парламентарів. Розлючені українці пішли на приступ і взяли місто. Воєвода, вбивши декількох козаків, загинув сам.

¹ Всі дати наводяться за старим стилем. — *Прим. автора.*

8 лютого 1668 р. сам Брюховецький у Гадячі наказав воеводі Огарьову забиратися з міста з усіма своїми підлеглими, яких було близько двохсот. При виході з Гадяча на них накинулися козаки й майже всіх перебили або взяли в полон. Над дружиною воеводи жорстоко познущалися й віддали потім до монастиря. Як запевняли очевидці, у Новгороді-Сіверському Квашнін, щоб завадити такій нарузі, перед смертю намагався зарубати свою дружину, але удар виявився невдалим.

Брюховецький розсилав листи по інших містах, закликаючи приєднуватися до повстання. Відправив листа він і на Дон: у листі дорікав московським боярам за злочинну змову з поляками проти українських і донських козаків. Донські козаки не відповіли на заклик Брюховецького, бо багато з них пішли під проводом Степана Разіна на схід, але українське козацтво виступило проти Росії майже повністю.

16 лютого Толстому в Чернігів передали грамоту від гетьмана. Той писав, що всі козаки Війська Запорозького і всі українці мають намір вигнати із усіх міст царських вояків за завдані образи. Брюховецький пропонував росіянам добровільно піти з Чернігова, за прикладом воевод — гадяцького, полтавського й миргородського. Толстой відмовився.

Незважаючи на те що росіянам не вистачало харчів, облога чернігівської цитаделі тривала вісім місяців. Самойлович волів не ходити на приступ, а обстрілювати супротивника, що не завдавало тому великих втрат. Цікаво, що в 1677 р., під час Російсько-турецької війни, коли Самойлович разом з Ро-

модановським командував об'єднаним російсько-українським військом під Чигирином, з ним служив той самий Толстой, при якому, як і під час облоги Чернігова, перебував син, відомий Петро Толстой.

Отже, після боїв у лютому 1668 р. у полоні опинилися воеводи: сосницький Лихачов, прилуцький Загрязький, батуринський Клокачов, глухівський Кологривов. Князь Ігнатій Волконський загинув, коли Стародуб, де стояв його гарнізон, взяли запорозькі полковники Соха й Борона. З Полтави, Лубен і Миргорода воевод вигнали без опору.

Російські залоги Переяслава й Ніжина витримали натиск, більш того, Шереметьєв не злякався відправити до Остра з Києва частину своїх сил, завдяки чому місто встояло перед козаками полковника Василя Дворецького. Але становище самого Шереметьєва було незавидним. Він писав у Москву про те, що запасів надовго не вистачить і що він зі страхом чекає на Дорошенка й татар.

На початку березня повстання перекинулося й на Слобідську Україну, зокрема виступив Зміївський полк на чолі з Іваном Сірком. Сірко невдало спробував захопити Харків, бився проти росіян під Охтиркою і десь до осені опинився вже в Чигирині.

Річ Посполита обіцяла допомогти цареві в боротьбі проти козаків, але ніяких заходів не вжила. Однак Росія й власними силами нанесла контрудар Брюховецькому. У квітні князь Костянтин Щербатий та Іван Лихарев здобули перемогу під Почепом, у червні — під Новгородом-Сіверським. Князь Григорій Ромодановський обложив значні українські сили в

Котельві й Опішні, містечках за півсотні кілометрів на північ від Полтави.

Тим часом Брюховецькому було не до війни. На Лівобережжі його зненавиділи за те, що з початком повстання він дав повну волю запорожцям. Тому полковники східної сторони Дніпра не могли дочекатися Дорошенка. А після того як Брюховецький у своєму полюванні на відьом дійшов до того, що наказав спалити заживо гадяцьку полковницю Гостру, від нього відвернулися і майже всі запорожці.

Дорошенко з Тукальським запропонували Брюховецькому привезти свою булаву до Чигирини й визнати владу правобережного гетьмана, а собі взяти Гадяч із передмістями. Брюховецький розлютився, розірвав стосунки з ними і наказав ув'язнювати правобережних козаків. Розуміючи, в якому скрутному становищі він опинився, гетьман відправив у Туреччину послами Гамалею, Лавринка й Безпалого. Потребича-Гречаного з тією ж метою він послав до Криму. 2 квітня посли приїхали до Адріанополя, де мешкав тоді Мехмет IV, і просили прийняти всіх українців у вічне підданство султана на таких умовах: не брати ніяких поборів і оберігати від царя московського та від короля польського. Брюховецький мав стати київським князем. Султан погодився, і невдовзі до Гадяча прибули кримські татари для складання присяги. Новий підданиць султана подарував їм сім тисяч червоних, а вождю, Челібею, — карету з кіньми й килимами та двох дівок.

Ближче до літа Брюховецький разом із татарами виступив у похід проти Росії й зупинився під Диканькою, очікуючи

лівобережних полковників. Але замість них він дочекався війська Петра Дорошенка, якого по всьому Лівобережжю зустрічали наче короля. Майже вся старшина, разом із полковником Самойловичем, не вважала за потрібне заступатися за свого очільника (підтримали його лише Василь Дворецький та єпископ Мефодій, яких Дорошенко за це наказав ув'язнити). Брюховецький звернувся по допомогу до татар, але вони не бажали втручатися в козацькі справи.

Спочатку Дорошенко надіслав до суперника десятьох сотників із пропозицією віддати булаву добровільно. Той наказав закувати їх у кайдани й відіслав до Гадяча. 8 червня, коли з'єдналися полки з обох боків Дніпра, почалася чорна рада. Козаки ухвалили привести силою Брюховецького на суд правобережного гетьмана до Сербинської Могили.

За колишнім боярином послали якогось сотника з козаками. Захистити Брюховецького намагався запорозький полковник Іван Чугуй, єдиний, хто з ним доти залишався. Але один у полі не воїн — Брюховецького схопили й потягли на розправу. Дорошенко, сидячи на коні, запитав суперника, навіщо той уперто не віддавав булаву, але не домогся у відповідь ані слова. Тоді Дорошенко дав знак рукою, й Брюховецького розшматували. Разом з ним убили ще кількох запорожців, серед них уже згаданого вище Івана Соху. Чугуй урятувався (і трохи не підбив козаків на бунт проти самого Дорошенка). Тіло переможець розпорядився поховати в Гадячі, у Богоявленській церкві, збудованій загиблим гетьманом, а вдову Дарину Брюховецьку з дочкою відвезли в Чигирин, де вони довго перебували в полоні.

До речі, у 80-х рр. з дочкою колишнього гетьмана побрався Григорій Самойлович Брюховецького, як уже згадувалося, у 1665 р. за великі послуги Росії цар зробив боярином і надав дозвіл одружитися з князівною Дариною Довгорукою, чия тітка, Марія Милославська, була дружиною самого царя. Утім, за іншими відомостями, набагато вірогіднішими, колишній слуга Богдана Хмельницького одружився з Дариною Ісканською, пасербицею князя Долгорукого й племінницею стрілецького голови Івана Єлагіна.

Отже, Україна на якийсь час об'єдналася під владою Петра Дорошенка. Армія Ромодановського відступила з-під Котельви на північ, до Путивля. Утім, гетьман з якихось причин не переслідував росіян, а повернувся назад до Чигирина з багатою здобиччю (він захопив серед іншого 110 гармат) — як часто пишуть, через плітки про невірність своєї дружини, хоча насправді він мав серйознішу підставу, а саме розгром Паволоцького полку у боях із поляками під Білою Церквою. Незабаром запорозькі козаки, які втратили після загибелі Брюховецького вплив на українські справи, проголосили за підтримки татар нового гетьмана — молодого Петра Суховія, — так що в Петра Дорофійовича додалося турбот.

На Лівобережжі Дорошенко призначив наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича, який, замість того щоб оборонятися від російських військ, доволі швидко вирішив перейти на їхній бік і спокутувати свою провину в царя. Так почався наступний етап у кар'єрі найближчого соратника нового керівника Лівобережжя — Івана Самойловича, яко-

му ці події дали змогу впритул наблизитися до гетьманської булави.

3

Внаслідок повстання Брюховецького Росія втратила 48 міст і містечок і зазнала величезних збитків. Але не встиг Дорошенко покинути Лівобережжя, як московська влада відновилася там так само швидко, як у 1658—1660 рр.

Князь Григорій Ромодановський зібрав велике військо й почав наступ. Наказний гетьман Дем'ян Ігнатович-Многогрішний послав був до Дорошенка по допомогу, але той наказав захищатися власними силами. Але, після того як Ромодановський визволив російську заложу Ніжина (разом з тим спаливши все місто) і майже вибив українців з Чернігова, Многогрішний разом із соратниками, у тому числі з чернігівським полковником Самойловичем, прийшов до думки, що опір не має сенсу. Замість цього вони почали з російським воеводою перемовини щодо повернення до російського підданства.

Посередниками між українцями й росіянами виступили декілька козаків зі старшин, що були в неласці у Брюховецького, а також православні ієрархи. Колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтовка сидів у Гадячі під арештом, після того як у 1666 р. замість нього полковником був призначений Артем Мартинович. З початком повстання Гвинтовку перевели до Ніжина, а після вбивства гетьмана звільнили. У Веприку звільнили з ув'язнення колишнього осавула

того ж таки ніжинського полку Василя Ігнатовича-Шумейка, брата Дем'яна, який сидів у в'язниці за побиття власної дружини до смерті (пізніше він благов прощити йому це вбивство й дозволити одружитися знову в александрійського патріарха і чернігівського архієпископа й одержав їхню згоду, за що подарував обом ієрархам по коню).

Гвинтовка й Ігнатович поїхали до наказного гетьмана, щоб переконати його повернутися під царське берло. До них приєднався й стародубський полковник Петро Рославець (Рославченко). Многогрішний погодився й дозволив їм їхати до Ромодановського. Після переговорів із воєводою Гвинтовка й Шумейко прибули наприкінці жовтня 1668 р. до Москви в супроводі ніжинського протопопа Семена Адамовича, який під час повстання потерпав від людей Брюховецького. Посли оголосили, що Многогрішний і Рославець просять у царя надіслати ласкаву грамоту, а в патріарха московського — пробачити їм порушення присяги. Після цього Ігнатович просив укладення нового договору на умовах, узгоджених із Ромодановським. Наказний гетьман погоджувався на те, щоб на Сіверщині розташувалося російське військо, яке козаки зобов'язуються утримувати. Крім того, українці мали збирати фіксований обсяг податків до царської скарбниці, але без участі росіян, на власний розсуд. Ще Многогрішний просив у жодному разі не повертати полякам Київ.

А проте влада Дем'яна Ігнатовича й князя Ромодановського поширювалася лише на Сіверщину — Стародубський, Чернігівський і Ніжинський полки. Далі на південь ішла

боротьба прихильників Дорошенка та вже згаданого Суховія, що виступив улітку 1668 р. у похід разом з кримськими татарами й підійшов до Путивля. До нього пристали козаки південних полків — Полтавського, Миргородського, Лубенського й Переяславського. Проте прилуцький полковник Іван Щербина не зрадив гетьмана обох сторін Дніпра, тому, впустивши до себе в місто сотню татар, усіх перебив. На боці Дорошенка залишався й Зіньківський полк.

Військо на чолі з Андрієм Ромодановським, сином воєводи, виступило назустріч Суховію, але в жовтні 1668 р. було вщент розгромлене під Гайвороном (кілометрів за десять на захід від Красного Колядина, другої батьківщини Самойловича). Андрій потрапив у полон до татар. Однак Суховію доводилося брати до уваги ще й Григорія Дорошенка, який стояв зі своїми козаками між Києвом і Черніговом, запевняючи воєводу Шереметьєва, що бажає воювати лише проти татар та їхнього союзника й бути слугою цареві. У той же час Григорій обіцяв Суховію союз, але потім відрікався від обіцянок. Зрештою Суховій, постоявши в Ромнах і жорстоко пограбувавши околиці, з настанням зими пішов воювати з Петром Дорошенком і був розбитий правобережними козаками під проводом Сірка під Вільховцем, за кілька кілометрів на захід від Богуслава.

Повернімося до перемовин у Москві. Активну участь у відновленні царської влади в Україні брав чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який завдяки повстанню Брюховецького дочекався падіння єпископа Мефодія, суперника

в боротьбі за пост київського місцеблюстителя (Мефодій, просидівши рік за ґратами у Дорошенка, пробрався до Києва, але виявився нездатним переконати росіян у своїй непричетності до «бунту»; помер близько 1689 р. у московському Новоспаському монастирі). Баранович, хоча й поділяв прагнення старшини зберегти самостійність у відносинах з Росією та волів залишатися під владою константинопольського патріарха, але все ж таки переконував Ігнатовича піддатися православному цареві, а самого Олексія Михайловича благав не карати бунтівників. Згаданий Семен Адамович ставився до Росії ще лояльніше (разом з багатьма міщанами, до яких він був близьким) і прагнув того, щоб російські війська залишалися в українських містах, вбачаючи у воєводах противагу старшинській владі. Тому Олексій Михайлович не поспішав погоджуватися з наказним гетьманом і архієпископом. Барановичу він обіцяв пробачити «зрадників», але на натяки про скасування Московського договору 1665 р. відповідав наказом надіслати в Москву не лише послів від старшини, але й представників білого духовництва, міщан і навіть селян. Позиція Адамовича дуже лютила Барановича й Многогрішного.

У січні 1669 р. до Москви приїхали послы з тими ж умовами. Лазаря Барановича репрезентували три духовні особи, від генеральної старшини Ігнатовича були обозний Петро Забіла, осавул Матвій Гвинтовка, суддя Іван Домонтович і з ними ще більше півсотні козаків. Городян представляли два війти й бурмистер, від селян не було нікого. Посольство це для царя було тим важливіше, що Многогрішний не квапив-

ся виступати разом з росіянами на супротивника, очікуючи відповіді на свої умови. Цар велів передати послам, що остаточне рішення має бути прийняте на раді, і наполог на тому, щоб ця рада відбулася в Глухові й була чорною, за участю простого народу.

До початку весни в Глухові зібралися Дем'ян Многогрішний, сіверська старшина, а серед них Іван Самойлович і виборні представники простих козаків і міщан. Коли 3 березня приїхав архієпископ Лазар Баранович, князь Ромодановський скликав усіх у дворі свого будинку й оголосив, що цар наказав українцям вибрати гетьмана, якого вони самі побажають. Це заперечень не викликало.

Коли мова дійшла до російських військ, виявилось, що цар має намір залишити воевод у Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі (у Києві, зрозуміло, теж — звідти вони й не виводилися). Козаки закричали, що російських вояків взагалі не повинно бути. Ромодановський відповів, що цар посилає воевод для оборони в умовах війни з Петром Дорошенком, а не для того, щоб збирати податки. Що стосувалося повернення Києва полякам, князь ухилився від прямої відповіді, намагаючись не скомпрометувати московського уряду. Ставилось й питання про гетьманську столицю. Многогрішний і його підлеглі тимчасовою столицею бачили Батурина, а постійною — Переяслав.

На другій раді, 5 березня, Ромодановський запевнив, що воеводи у внутрішні справи Війська Запорозького не втручатимуться. Нарешті, на третій день, 6 березня, договір було підписано. Дем'ян Ігнатович не наполягав на своїх вимогах

і погодився допустити російські гарнізони у вищезгадані міста на тих умовах, що воеводи керуватимуть лише своїми ратниками й обтяжуватимуть постоем тільки міщан і селян. Податки до російської скарбниці мала збирати старшина без участі росіян. Обкладалися ними всі міщани й селяни, крім єпископських і монастирських. Реєстр визначили в 30 тисяч із річним окладом (із цих податків) по 30 польських злотих кожному козаку. Гетьман мав одержувати тисячу червоних, генеральні обозний і писар по тисячі злотих, генеральні судді (у тому числі й Самойлович) по триста злотих, полковники по сто талерів, сотники по сто злотих. До реєстру записували тільки старих козаків, що вже служили. Міщан і селян приймали в козаки лише тоді, коли не вистачало людей. Столицею Лівобережної України було призначено Батурин. За гетьманом і старшиною зберігалось право прохати в царя надати їм дворянство й маєтки для себе або інших людей, кого вони вважатимуть гідними. У Москві мусив перебувати постійний представник Війська Запорозького. Гетьманові дозволялося створити компанійський полк у тисячу людей, на який, серед іншого, покладалися й поліцейські функції. Питання про Київ лишилося без розгляду, хоча цар повідомляв про те, що у випадку недотримання будь-яких статей Андрусівського перемир'я з польської сторони він залишає за собою право не повертати місто Речі Посполитій. Нарешті, українські представники (комісари) мусили бути присутніми під час переговорів російських вельмож із представниками інших держав, якщо справа стосувалася України (як, наприклад, у грудні 1671 р., коли в Москві при перемовинах з по-

слами Речі Посполитої були присутні люди Дем'яна Ігнатовича — київський полковник Костянтин Солонина та інші).

Під договором підписалося понад сто посадовців з обох боків, а серед інших — генеральний суддя Іван Самойлов, тобто Самойлович. Підписавши договір, усі зібралися біля глухівського собору. Князь Ромодановський запитав у козаків, кого вони хочуть вибрати гетьманом. Усі закричали: «Дем'яна Ігнатовича!» Многогрішному піднесли булаву. Він довго відмовлявся, але потім прийняв її. Князь вручив новому гетьману царські потвердні грамоти, після чого всі пішли до собору й там присягнули. Потім гетьман, архієпископ і старшина отримали царські подарунки — соболі.

Таким чином Дем'яну Многогрішному і його старшині вдалося значною мірою відновити автономію України, яку вона мала за Богдана Хмельницького і його найближчих спадкоємців. Звичайно, вони мали можливість повністю звільнитися з-під влади Росії, якби не покинули Петра Дорошенка, але подібна стратегія здається сумнівною. Дорошенко розривався надвоє, відбиваючись від польських і російських військ, до того ж його становище значно ускладнювали інтриги запорожців і кримських татар. Не треба забувати про надзвичайно сталі у тодішній Україні релігійні заботони — союз із католиками або мусульманами викликав спротив у православних українців. Той же архієпископ Баранович, який взагалі ставився до росіян досить скептично, надзвичайно побоювався можливого перетворення київсь-

ких церков у костьоли. Неважко уявити його ставлення до завоювання Поділля турками в 1672 р., коли майже всі християнські храми були перетворені на мечеті.

Участь Івана Самойловича в цих подіях може здатися доволі незначною, але насправді він з його освіченістю був однією з найважливіших фігур в оточенні Ігнатовича. Це видно з того, що ще до Глухівської ради він був переведений з Чернігівського полку на уряд генерального судді, а у квітні 1669 р. приїхав до Москви як посол нового гетьмана.

Військо Запорозьке просило Олексія Михайловича, поперше, про те, щоб Ромодановський виступав із Севська (що на південному сході Брянської області), де зазвичай розташовувалися його війська, для захисту України на першу вимогу, не посилаючись на відсутність вказівки від царя; по-друге, щоб були звільнені українці, відправлені на заслання через доноси Брюховецького чи взяті в полон під час повстання 1668 р., а також, по-третє, щоб оклади старшини й козаків виплачувалися з російської скарбниці у тому випадку, коли на це не вистачатиме грошей, зібраних з українських міщан і селян. Останній пункт обґрунтовувався тим, що Україна була розорена, а містам, згідно з однією з другорядних статей Глухівського договору, надавалося звільнення від податків на строк від трьох до десяти років. Доплачувати козакам з власної скарбниці цар відмовився, а на перші два пункти дав згоду.

Тим часом король Речі Посполитої Ян Казимир, супротивник українських козаків майже від самого початку пов-

стання Хмельницького, у вересні 1668 р. зрікся влади й наступного року виїхав до Франції, поклавши таким чином кінець перебуванню династії Ваза (шведської за походженням) на польському троні. У липні 1669 р. новим королем було обрано князя Міхала Корибут-Вишневецького, сина сумнозвісного Яреми-Міхала Вишневецького. Правління Міхала, який не був здатен керувати власними підданими, виявилось не дуже довгим і цілковито невдалим. Майже весь час на Правобережжі тривали сутички з протурецьким гетьманом Дорошенком, що почалися незабаром після вступу Вишневецького на престол і переросли в 1672 р. у повноцінну війну з Османською імперією.

Поляки, прагнучи послабити Дорошенка, стали на бік нового самопроголошеного гетьмана — уманського полковника Михайла Ханенка, якого підтримували козаки західної частини Правобережжя. Отже, у 1669 р. Україна мала чотирьох гетьманів. Але ми забігаємо трохи наперед.

У тому році обидва береги Дніпра охопила громадянська війна, у якій так чи інакше брали участь усі сусідні держави, крім Молдови. У центрі «циклону» було Запорозжя — тамтешні козаки тільки те й робили, що каламутили воду, примудряючись підтримувати майже всі сторони конфлікту водночас. На Правобережжі навесні й улітку тривала заплутана гра, яка складалася більше з маневрів і комбінацій, ніж із бойових дій, за участю Дорошенка, турків, на яких він спирався, і його тимчасового союзника Сірка, з одного боку, й Суховія з кримськими татарами — з іншого (хан діяв у власних інтересах і улещував Січ, надсилаючи

хліб із Криму). Пліткували й про можливе поновлення Юрія Хмельницького на гетьманському уряді. Зрештою Петрові Дорошенку, який уже думав про відставку, вдалося зберегти за собою булаву та втримати під своїм «регіментом» частину правобережних і лівобережних полків. Ті ж таки правобережні полки, які перейшли на бік Суховія, у липні 1669 р. зневірилися в молодому запорожцеві й проголосили за підтримки поляків гетьманом згаданого вище Ханенка. Суховій став при ньому генеральним писарем. Незабаром під Стеблевом (кілометрів за десять на захід від Корсуня) військо Дорошенка, що складалося з буджацьких татар і запорожців Івана Сірка, розбило своїх супротивників — кримських татар під проводом Батирчі, при якому були й запорожці Ханенка. Ось так трагікомічно розгорталася громадянська війна в Україні.

Дорошенко після цього успіху не спромігся відновити свою владу на Правобережжі. Ханенко, втративши гармати, не здався, знайшов нових союзників, поляків, й укріпився на південному сході Поділля в місті Ладижині.

Дем'ян Ігнатович тим часом потрохи завойовував Лівобережжя. На його бік перейшов переяславський полковник Райча-Думитрашко, змушений був піддатися й прилуцький полковник Щербина. Улітку гетьманські війська під командуванням Костянтина Стрієвського й Михайла Кияшка, що склалися з п'яти козацьких полків Лівобережжя й кількох сотень російських піхотинців, вели бойові дії на околицях Ромен проти Григорія Гамалєї, який очолював прибічників Петра Дорошенка. На боці Гамалєї билися Миргородський,

Полтавський, Лубенський і Зіньківський полки, з ним були й буджацькі татари. Обидві сторони проголосили, що ця кампанія завершилася для них переможно, хоча Стрієвський, за розповідями очевидців, просто втік з поля бою.

Хай там як, Многогрішному не вдалося захопити полки південного Лівобережжя й становище його лишалося хитким, повного контролю не було навіть за Чернігівським полком. А князь Ромодановський не дотримувався договору і не поспішав виступати на допомогу з Севська.

Завоювання Лівобережжя тривало й у 1670 р. До літа гетьманським військам удалося підкорити полки, що зберігали вірність Дорошенкові, причому Кияшко з мешканцями цих полків поводився дуже жорстоко. У Росії того ж року вирувало повстання Степана Разіна, тому у вересні 1670 р. цар наказав Дем'яну Ігнатовичу відрядити п'ятсот або більше козаків на допомогу князю Ромодановському проти бунтівників (Разін, до речі, трохи раніше мав дипломатичні зносини з Дорошенком). Гетьман послав тисячу (очолив цей загін генеральний осавул Матвій Гвинтовка), хоча й побоювався нападу на Лівобережжя кримських татар, які, як він думав, замість Суховія спробують тепер зробити гетьманом горезвісного Юрія Хмельницького. Але той сидів уже під арештом у Стамбулі. У 1671 р., після довгих марних переговорів, з новою силою спалахнула війна козаків Дорошенка й буджацьких татар проти Речі Посполитої (кримські татари то допомагали їм, то переходили на бік супротивника). Поляків підтримував Михайло Ханенко, до якого приєднався й отаман Сірко. Ханенко писав Дем'яну Ігнатовичу, благаючи про

допомогу проти спільного ворога. Але з Москви гетьманові наказали не втручатися в міжусобицю на Правобережжі. Довелося Многогрішному відбиватися й від митрополита Йосипа Тукальського, який прагнув підкорити собі лівобережне духівництво, аби підтримати свого приятеля Дорошенка. Заради цього Тукальський не без султанового втручання переконав константинопольського патріарха Мефодія проклясти гетьмана під приводом покарання за конфіскацію майна якогось протопопа. Олексій Михайлович послав у Стамбул перекладача Христофорова, який просив Мефодія скасувати свою ухвалу. Той довго відмовлявся, побоюючись репресій, але потім усе ж таки написав грамоту про зняття анафеми.

Тим часом над Дем'яном Ігнатовичем нависла загроза, страшніша за проклін Вселенського патріарха. Гетьман драгував багатьох старшин, бо він був людиною неписьменною, досить грубою, упертою й наполегливою у досягненні своїх цілей — як тоді здавалося, майже протилежною за вдачею Івану Самойловичу, добре освіченому й лукавому. Пригадували Ігнатовичу й мужицьке походження. Взагалі, в доносах на гетьмана до Москви, які, власне, й спричинили його швидке падіння, немає нічого дивного. Доноси, найвірогідніше, ґрунтувалися на хибних відомостях, але Многогрішного це не врятувало, а от Самойловичу дало змогу очолити Військо Запорізьке лише через десять, якнайбільше — дванадцять років після початку служби в ньому на найнижчій старшинській посаді.

Ці події вимагають докладнішої розповіді.

Наприкінці 1671 р. царя повідомили, що Многогрішний дуже невдоволений тим, як Росія ставиться до прикордонних суперечок Гетьманщини й Речі Посполитої на південному сході Білорусі та поблизу Києва (околиці якого грабував польський полковник Пиво). До того ж гетьман переймався Києвом, становище якого лишалося невизначеним. Дем'ян Ігнатович розлютився аж до того, що напідпитку казав російському урядовцю про готовність захищати українські інтереси навіть силою, у тому числі й проти волі царя. До того ж ходили чутки про московські плани змінити гетьмана на Костянтина Солонину й навіть про намір заслати всю українську старшину гуртом до Сибіру. Гетьман, як і багато хто з українців, цим слухам вірив.

Під час суперечки щодо уявних російських інтриг із протопопом Адамовичем Многогрішний трохи не відрубав тому голову, про що негайно донесли в Москву. Згодом, знову ж напідпитку, він уже не стримався і вдарив кілька разів шаблею колишнього переяславського полковника Райчу-Думитрашка. «Повчив» гетьман і генерального суддю Івана Домонтовича, свого зятя. Беручи до уваги те, що незабаром протопіп Адамович був відправлений з генеральним осавулом Павлом Грибовичем послом у Москву, ці випадки більше схожі на наслідки звичайного занепокоєння й зловживання горілкою, а не на щось серйозніше. Але такі вчинки дуже не подобалися старшині, так само як і те, що замість заслуженого полковника Петра Рославця гетьман поставив полков-

ником до Стародуба свого брата Саву, а самого Рославця невідомо за що ув'язнив. Чернігівським полковником, замість Івана Лисенка, був призначений Василь Ігнатович-Шумейко, ще один брат гетьмана. Це викликало зрадницькі настрої навіть у найближчих до гетьмана людей, а саме в Михайла Миклашевського. Многогрішний примудрився розсердити й архієпископа Лазаря Барановича — тим, що їздив молитися до Києво-Печерської лаври. Архімандрит цього славетного й багатого монастиря політичною вагою ніяк не поступався Барановичу (який знову став містоблюстителем Київської митрополії) і митрополитові Йосипу Тукальському — звідси й суперництво цих ієреїв.

Голова московських стрільців Григорій Нейолов, який саме тоді перебував у Батурині, доносив, що гетьман листується з Петром Дорошенком і п'є за його здоров'я. Дем'ян Ігнатович листувався із суперником, але не для того щоб здійснити повстання проти Росії, а для того щоб приєднати Правобережжя та з міцніших позицій захищати українські інтереси, у першу чергу проти Польщі. Тим часом з Москви до гетьмана відправили перекладача Колчицького із царською грамотою. Олексій Михайлович запевняв Многогрішного, що скидати його не збирається, а про передачу Києва полякам мова не йде. Гетьман поскаржився Колчицькому ще й на те, що українських представників не запрошували на перемовини з поляками, а надавали їм лише письмовий звіт про обговорюване. До Нейолова ж занаділися зі скаргами на гетьмана генеральні судді Іван Самойлович та Іван Домонтович, генеральний обозний Петро Забіла (цей колоритний

персонаж заслуговував би окремої розповіді — досить сказати, що йому тоді було вже за 90 років) і згаданий Думитрашко. Усі вони цілували при Нейолові хрест на вірність царю й обговорювали, як скинути Дем'яна. Серед головних змовників були й генеральний писар Карпо Мокрієвич з ніжинським полковником Пилипом Уманцем. Сам Нейолов набрехав ніжинському воєводі Ржевському, що в Батурині готується заколот.

У ніч на 8 березня Нейолов разом зі стрілецьким півголовою Танєєвим, який щойно приїхав з Москви, пішов до Забіли. У того вдома перебували Домонтович, Самойлович і Думитрашко, які переказали Танєєву ті ж самі наклепи на гетьмана, що він їх чув від Нейолова. Думитрашко додав, що гетьман змусив його присягнути на тому, що вони разом повстануть проти Росії. Враховуючи те, у яких вони були відносинах (гетьман в 1671 р. Передав переяславський полк Стрієвському), повірити цьому могла тільки людина, яка не знала, що відбувалося в Україні. До того ж знято Думитрашка було саме за те, в чому він обвинувачував Многогрішного, — за намір перейти на бік Дорошенка. Серед людей, на чії слова посилалися обвинувачі гетьмана, був згаданий вище Степан Потребич-Гречаний, колишній покровитель Самойловича. Разом з гетьманом у «зраді» обвинувачувалися Семен Адамович, Павло Грибович, Матвій Гвинтовка, батуринський сотник Ярема Андрійович — змовники прагнули усунути всіх, хто їм заважав.

Петро Забіла запопадливо вислужувався перед царем — аж до того, що благав поставити гетьмана з росіян, доводячи,

що лише таким чином можна уникнути наступних «зрад». Адамович і Грибович у той час приїхали до Москви як посли від Многогрішного і привезли його лист із тими ж претензіями, які від нього вже чули. У Москві про змову нічого не знали, тому відправили послів назад з відповіддю, яку гетьман одержати вже не встиг.

У ніч проти 13 березня змовники, серед яких був і Нейолов, оточивши батуринську резиденцію Дем'яна Ігнатовича стрільцями, пробралися всередину. Гетьман, якого притягли в будинок Нейолова, намагався чинити опір, але був поранений у руку пострілом із пістолета й зв'язаний. Стрільяв Карпо Мокрієвич, і він же, склавши донос із 38 пунктів, повів бранця до Росії у супроводі Рославця й Думитрашка. У Севську вони взяли з собою й Адамовича, який повертався з Москви. Грибович спромігся пробратися в Україну. Тим часом Василь і Сава Ігнатовичі намагалися втекти. Василь приїхав до Києва, де Варлаам Ясинський, ігумен Києво-Братського монастиря й ректор Могилянського колегіуму (майбутній митрополит), запропонував йому виїхати на Січ. Василь відмовився, тому що відносини із запорожцями у скинутого гетьмана на той час були не найкращими (серед іншого через те, що Многогрішний слухняно виконував московські вказівки). Тоді Ясинський прийшов до київського воеводи князя Григорія Козловського й, бажаючи зберегти справу в таємниці, доніс, що Василь, перодягнений ченцем, з'явився в нього з подорожньою від ігумена Максаковського монастиря. Утікача схопили й відправили в Москву.

У Москві ж, коли дізнались про те, що відбувається, наказали розіслати по всьому Лівобережжю росіян, щоб розвідати настрої простого народу. Козаки й міщани, як повідомляли царя, дуже злилися й на гетьмана, й на старшину через гноблення й здирництво і ладні були перебити усіх, у тому числі й змовників. З цієї точки зору українці від перевороту нічого не здобули — Іван Самойлович, наступний гетьман, виявився ще зажерливішим.

У середині квітня почалися допити Многогрішного разом із тими, кого приписали йому в співучасники. Росіяни повірили доносу Карпа Мокрієвича, у якому, з посиланням серед інших і на Самойловича, повторювалися всі ті ж самі обвинувачення: бажання піддатися турецькому султанові, піти походом на Москву (причому неписьменний Дем'ян нібито порівнював себе з Александром Македонським) тощо. Завершувався цей ганебний документ так: «Усі слова його прикрі страшно згадати: тоді чуючи й тепер пишучи, члени наші трясуться» (така запопадливість Мокрієвича дорого йому коштувала — в очах співвітчизників він назавжди залишився головним винуватцем падіння Дем'яна Ігнатовича).

Сам Многогрішний на допиті свою провину не визнавав, хіба що перепрошував за слова, сказані сп'яна, й за те, що дарма вірив пліткам. Протопій Адамович виступав проти нього на зводах. Гетьмана били батогом, катували й Матвія Гвинтовку. Потім почали допитувати Василя Ігнатовича й Павла Грибовича. 28 травня колишнього гетьмана і його брата повезли страчувати на Болото (правий берег Москви-ріки, навпроти Кремля). На страті наполягали змовники, у

тому числі Самойлович. Тільки-но засуджених поклали головами на плаху, з'явився гонець й оголосив, що цар, «на прохання своїх дітей», велів заслати навечно в Сибір засуджених разом із їхніми родинами (як бачимо, Микола I, утнувши подібну штуку з Достоевським і його товаришами, спирався на сімейну традицію). Заодно на заслання відправили Матвія Гвинтовку з родиною та Павла Грибовича. Грибович незабаром утік назад в Україну, через що поведження з іншими погіршилося.

Засланців привезли до Тобольська, звідти Многогрішного переправили в Іркутську в'язницю. На вимогу нового гетьмана, Самойловича, якому не давали спокою непевні чутки про попередника, приблизно в 1684 р. Дем'ян був засланий до Селенгінська (тепер Староселенгінськ у Бурятії), де умови його ув'язнення погіршилися аж так, що колишній володар Лівобережжя із дружиною, двома синами й трьома дочками мусив жебракувати. Іркутський воевода навіть писав у Москву, що Многогрішному треба надати якесь утримання. Коли Селенгінськ довелося обороняти від монголів, Дем'яна звільнили — в нагоді став його військовий досвід. У 1689 р. він допомагав Федору Головіну, майбутньому канцлеру Петра Великого, з укладанням Нерчинського договору й одержав за це дворянство. Обидва його сини, Петро та Яків, загинули на службі, сам він потім постригся в ченці і помер у Селенгінську в 1703 р. Дочка Многогрішного (у різних джерелах — Олена, Ольга або Марина) вийшла заміж за Івана фон Бейтона, сина іншого засланця, пруссака, полоненого під час війни з Польщею. Їхній шлюб не залишився без по-

томства, як не залишився без нього й Василь Ігнатович, що зробив певну кар'єру в Красноярську, — вона почалася теж з участі в захисті міста від енісейських киргизів і ойратів (1679). Служили в Сибіру і його сини, Прон із Дмитром, і небіж Михайло Зіновійович, якого заносило в службових справах навіть на Чукотку й Камчатку.

Коли ще тривали допити, до Москви приїхав Іван Лисенко, який повернув собі пернач чернігівського полковника, він привіз лист від Самойловича, Забіли й Домонтовича з проханням провести раду в Конотопі й відправити туди представником царя воеводу Ромодановського, причому, нібито для запобігання бунту, було запропоновано скликати для виборів нового гетьмана старшину рангом не нижче сотника. Крім того, у листі повідомлялося, що запорозький кошовий Іван Сірко приїхав у Полтавський полк, щоби підбурити козаків до повстання, але полковник Жученко схопив його і відправив до Батурина. На цьому, вважаємо, треба зупинитися докладніше. Славетного отамана обурили звістки про усунення Дем'яна Ігнатовича, а особливо те, які незначні, з його погляду, особистості змагалися за гетьманську булаву (у Батурині верховодила та сама трійця, яка відправила до царя Лисенка). Тому Сірко вирішив, що він буде кращим спадкоємцем Многогрішного.

Це викликало роздратування в лівобережній старшини, Петра Дорошенка, який не хотів мати такого суперника, а також, як запевняє історик Яворницький, у російських урядовців. Сірко був відважним воїном, авторитетним вож-

дем і людиною майже некерованою. Він легко йшов на союзи і так само легко їх розривав, прагнучи утримувати баланс сил в Україні, аби запобігти необмеженому пануванню будь-якої з іноземних держав. Утім, ще наприкінці 50-х Сірко, як й Іван Богун, з більшою охотою виступав на боці Росії. У 60 роки його позиція дещо змінилася. Єдиним, на що Сірко ніколи не змінював свої погляди, була його завзята війна з татарами, напади на яких він часто очолював. Так, лише в 1668 р. Сірко разом із донськими козаками й калмиками завітав на півострів не менше чотирьох разів, а в попередньому 1667 р. своїм походом на Крим урятував військо Яна Собеського, оточеного в Підгайцях кримським ханом разом з Дорошенком.

На початку 1672 р. запорожці вагалися: приставали до Ханенка, присягаючи на вірність королю, який обіцяв їм велику нагороду, і воювали з Дорошенком, потому (не діставши своїх грошей) знову воліли пристати на бік Росії, тим паче що цар, щоби помститися їм за зайву вірність полякам, наказав Дем'яну Ігнатовичу не пропускати на Січ ані хліба, ані чогось іншого. Розбивши буджацьку орду в кількох боях і взявши в полон мурзу, Сірко разом з Іваном Сербиним, власним зятем, приїхав у Нові Санжари (кілометрів за тридцять на південь від Полтави) і написав Григорію Ромодановському листа з проханням замовити за нього слово перед царем. Отримавши приязну відповідь, запорожець поїхав без усякої охорони до Курська, щоб передати князеві свого бранця. 19 квітня 1672 р. полтавський полковник Федір Жученко, ворог Сірка, раптово напав на нього, велів закувати в

кайдани й відправив кошового в Батурин (а цінного бранця, мурзу Тенмамбета, — до себе в Полтаву).

У згаданому доносі Самойловича та двох його приятелів на Івана Сірка стверджувалося, що козацький вождь з'явився на Лівобережжі «для сіяння поміж людей бунту, а також і для того, щоб схилити Полтавський і Гадяцький полки на бік Ханенка». Олексія Михайловича просили вказати, як учинити зі схопленням Сірком. Цар велів Ромодановському негайно переправити затриманого отамана до Москви, бо відомо було, що все Військо Запорозьке (і старшина, й голота) бажає обрати Івана Сірка гетьманом. Кошового доправили до Москви, а звідти — на заслання в Тобольськ. Колишній генеральний осавул Павло Грибович, засланий разом із Многогрішним у Сибір, утік з Тобольська й розповідав, що Сірко планував утечу, але не встиг здійснити свій задум, бо його невдовзі звільнили.

Справа в тому, що в 1672 р. армія Османської імперії, яка наприкінці XVII ст. саме — востаннє — перебувала в zenіті могутності, рушила на Україну на чолі з самим султаном і Річ Посполита дуже потребувала підтримки Запорозької Січі. Російські урядовці турків боялися не менше, тому прислухалися й до польського посла Кшиштофа Ковалевського, і до запорозького кошового Лук'яна Андрійова, які вже з липня 1672 р. просили звільнити Сірка, «страшного воїна для бусурман», доводячи, що без нього козакам не здобути таких звитяг, як із ним. Кошовий, перш ніж звернутися до царя, писав про те саме Івану Самойловичу. Олексій Михайлович обіцяв тим й іншим пристати

на їхні прохання, і справді — у березні 1673 р. Івана Сірка привезли з Тобольська в Москву. Він одержав аудієнцію в царя, який разом із патріархом і боярами умовляв його зберігати вірність Російському царству (патріарх Питирим погрожував запорозькому отаманові анафемою). Цікаво, що Олексій Михайлович, коли казав Сірку про його помилування, послався на клопотання Самойловича. Не можна виключати, що той, наляканий турецькою загрозою, ладен був піти навіть на таке. Усе ж вірогіднішим здається, враховуючи те, що Самойлович саме тоді надіслав боярину Матвееву листа з проханням затримати Сірка в Москві з неназваної ним підстави, що цар просто намагався приглушити конфлікт нового гетьмана з Іваном Сірком, який після 1672 р. став особливо запеклим.

Повернімося до того, що відбувалося на Лівобережжі після усунення Дем'яна Ігнатовича. Там не було спокою. Прості козаки, як це часто траплялося під час зміни влади, повставали проти існуючих порядків. 26 травня до Батурина вдерлися кількасот козаків, які заявили старшині: «Колишнього гетьмана ви невідомо куди поділи, іншого гетьмана немає — ми під містом стояли довго, у нас скінчилися припаси, виходьте з військовими клейнодами з міста на раду!» Старшина відмовилася, боячись, що у полі козаки їх уб'ють. Приходили з тими ж вимогами й до Нейолова, через що той наказав не пускати козаків у батуринську фортецю. Не було згоди й поміж самої старшини. Отримати гетьманську булаву прагнули Карпо Мокрієвич, Іван Самойлович і полковни-

ки Солонина й Думитрашко. Перший бажав провести раду для обрання нового гетьмана якнайскоріше, але генеральний суддя Домонтович, який підтримував колегу Самойловича, наполягав на тому, щоб дочекатися царського указу. Через це вони навіть побилися. Без втручання Олексія Михайловича, зрозуміло, не минулося.

За царським наказом Григорій Ромодановський, Іван Ржевський і дяк Афанасій Ташликов виступили з військом до Конотопа, і 15 червня їх зустріла старшина із пропозицією зібрати раду в Козачій Діброві, на річці Красені, позаяк під Конотопом стояли козацькі полки й не вистачало паші для коней. Ромодановський не заперечував. Більше того, керівники перевороту так поспішали розпочати раду, що навіть не дочекалися архієпископа Лазаря Барановича. Рада проходила за присутності великої кількості російських військ, «під бердишами й мушкетами», як писали про це поляки. Коли так звані «значні люди» (старшина з кількома дібраними простими козаками) прийшли в намет до воєводи, той почав читати вголос статті нового договору, а Мокрієвич звиряв їх зі своїми записами. Цікаво, що просто під час читання до намету ввійшов посланець царя, який оголосив, що 30-го травня в Олексія Михайловича народився син Петро (майбутній Петро Великий).

Нова російсько-українська угода ґрунтувалася на Глухівському договорі 1669 р., проте помітно обмежувала повноваження гетьмана. Насамперед, гетьман позбавлявся прав на будь-які відносини з іноземними державами (а також із Петром Дорошенком) без дозволу царя й старшинської ради.

Одночасно новий гетьман обіцяв у жодному разі не допомагати Дорошенку воювати проти поляків. Істотно зменшувалася гетьманська влада й у царині внутрішніх українських справ. Йому заборонялося усувати козаків зі старшинських урядів і карати їх без військового суду або згоди старшинської ради. Крім того, на прохання старшин був розпущений компанійський полк — кінна гвардія Дем'яна Ігнатовича. Російський уряд змусив українців відмовитися від усіх зазіхань на землі Речі Посполитої вздовж ріки Сожа, пообіцявши створити разом з королівськими урядовцями межові суди для мирного владнання суперечок. На протипагу цьому цар давав майже відкриту обіцянку не поступатись Києвом, посилаючись на порушення умов перемир'я з польського боку. Ухвалена була й досить важлива для росіян стаття про те, що Військо Запорозьке не має права приймати до себе утеклих вояків і селян із Росії та мусить видати назад тих, хто вже встиг оселитися в Україні.

Ромодановський закликав старшину відмовитися й від важливої для Дем'яна Ігнатовича статті Глухівського договору про присутність козацьких представників на перемовинах, які стосувались України, — під тим приводом, що поляки вперто проти того заперечували. Старшина погодилася на те, щоб її повідомляли про перебіг переговорів звітами. Крім усього перерахованого вище, у Конотопському договорі знайшлося місце й для статті, згідно з якою козаки мали зрети вал, насипаний у Чернігові за наказом колишнього полковника, Василя Ігнатовича, і знести млин, протизаконно збудований Леонтієм Полуботком. Полуботок, чернігівський

сотник і батько майбутнього гетьмана Павла, на відміну від свого начальника пішов угору — за участь у змові Самойлович зробив його генеральним бунчужним. Проте млин це не врятувало.

17 червня в Козачу Діброву приїхав нарешті архієпископ Лазар Баранович. Коли в наметі князя Ромодановського знову зібралися всі учасники ради, архієпископ звелів зачитати йому договір, після чого почалися вибори гетьмана. Вельможі вийшли з намету, архієпископ проказав молитву, й Ромодановський оголосив на чотири сторони, що цар велів Війську Запорозькому обрати собі гетьмана. На ту пору Івану Самойловичу вдалося обійти Карпа Мокрієвича — свого головного конкурента в боротьбі за булаву. Мокрієвич позбувся уряду генерального писаря (Конотопський договір замість нього підписував уже Сава Прокопович) і до Коломацького перевороту 1687 р. залишався в тіні — скарги боярину Матвееву не допомагали. Певно, що проти нього виступив і архієпископ Баранович, який після 1672 р. не вагаючись називав Мокрієвича у вічі юдою, навіть коли на літургії давав йому часточку проскури. Отож немає нічого дивного, що на раді гетьманом одноставно, без лайки й свар, проголосили генерального суддю Самойловича. Полковники Думитрашко й Солонина, які відмовилися від власних претензій на вищу владу, поставили Івана на стіл, генеральний обозний Забіла та інші полковники піднесли йому булаву, накрили прапорами й бунчуком. «Гетьманського уряду я не бажаю, — вдавав проханого, як того вимагав звичай, новий гетьман, — але не

можна ж мені не прийняти ласку царської величності, булаву й прапор. Але я оголошую, що великому государеві служитиму вірно й ніколи не зраджу, як колишні гетьмани робили». Старшина й козаки заволали, щоб Іван узяв булаву. Самойлович так і вчинив, після чого всі рушили назад до намету, Лазар Баранович відправив молебень і привів до присяги нового гетьмана й генеральну старшину. Присяга була закріплена в письмовому вигляді.

5

У той час як на Лівобережжі Самойлович здобував булаву, на правому березі Дніпра вибухнула буря, якої давно вже чекали. Поновлення в 1671 р. війни Речі Посполитої з Петром Дорошенком стало для польської держави фатальним. Налякані поляки навіть пішли на поступки Росії, сподіваючись дістати допомогу проти однаково страшною для обох країн Османської імперії. На лихо, королем тоді був Міхал Вишневецький, людина, чії чесноти вичерпувалися знатністю його роду. У Вишневецького виявилось достатньо прихильників для того, щоб здобути трон, але не для того, щоб приборкати свавільних магнатів, які перешкождали всьому, що він робив. Проти короля був налаштований і найвидатніший польський полководець того часу — великий маршалок коронний Ян Собеський. Ніхто в Польщі як слід не готувався до захисту від могутньої ісламської держави. Султан Мехмет IV багато часу й сил витратив на Критську війну з Венецією, але й після того,

як у 1669 р. двадцятилітня облога острівної столиці Кандії (сучасного Іракліона) переможно завершилася, він не поспішав рушати на північ.

У 1671 р. Дорошенка в боротьбі з поляками стійко підтримували лише буджацькі татари. Облога Білої Церкви нічого не принесла Дорошенку, а Собеський разом з Михайлом Ханенком спромігся завдати татарам поразки й узяв кілька міст, що визнавали владу чигиринського гетьмана, — Брацлав, Могилів-Подільський, Вінницю, Немирів, Бар та інші. Подільські козаки чинили полякам запеклий опір, і Ханенко став Собеському в нагоді як перемовник. Устояв перед поляками лише Кальник (на півдорозі між Вінницею й Уманню). Тоді ж Ханенко підписав з Річчю Посполитою Острозький договір, згідно з яким він одержував булаву правобережного гетьмана в обмін на беззастережний послух польському королю. Потім він разом із Сірком пограбував Буджак, на що Дорошенко відповів лише невдалою облогою Ладижина. Наступного року Сірко захопив у полон мурзу Тенмамбета, про якого йшла мова у попередньому розділі. Усі ці невдачі змусили нарешті султана виступити в похід на Польщу. Навесні 1672 р. величезна, більш ніж стотисячна, турецька армія переправилася через Дунай. Татари разом з козаками Дорошенка першими вдерлися на Поділля і в липні під Батогом (біля сучасної Четвертинівки, південніше Ладижина), де в 1652 р. Хмельницький з татарами розгромив поляків, оточили полк Перебийноса. На допомогу йому рушило невелике польсько-українське військо, очолюване підляським каштеляном Станіславом-Каролем Лужецьким і гетьманом Ми-

хайлом Ханенком. Спершу їм удалося відкинути татар за Буг і з'єднатися з Перебийносом. Сп'янілий від успіху Лужецький вирішив переслідувати татар і далі. Ханенко, порадами якого каштелян знехтував, залишився на правому березі й наказав огородитися вагенбургом — укріпленням з возів. Кіннота Лужецького форсувала річку, підмочивши порох, і татари миттєво накинулися на неї з трьох сторін. Після нетривалого бою ті з поляків, що лишилися живими, кинулися назад у річку й сховалися у завбачливо спорудженому гетьманом пересувному таборі. Вагенбург рушив до Ладижина, успішно відстрілюючись від татар. У місті вояки Лужецького й Ханенка опинилися у відносній безпеці.

Незабаром Кам'янець-Подільський оточили головні сили турецької армії на чолі з Мехметом IV (у степу чатували татари й козаки Дорошенка). Фортеця славилася тим, що встояла навіть проти монгольських орд, але у 1672 р. кількість її захисників ледь перевищувала тисячу (не враховуючи мешканців міста), на чотири сотні гармат припадала жменька вправних артилеристів. Обложеним не вистачало харчів, заклопотані як не обороною, то відновленням укріплень, вони не мали вільної хвилини, щоб поспати. Османи, взявши новий замок Кам'янця, підвели міну крізь скелю аж під браму старого, після чого кинулися на приступ, але були відбиті. Захисники міста, навіть прості міщани, не мали наміру піддаватися могутньому султану. Польські офіцери, однак, вважали становище безнадійним, тому на четвертому тижні облоги запропонували капітуляцію на таких умовах: а) турки зобов'язуються нікого не вбивати й не грабувати; б) хрис-

тиянам лишаються декілька церков; в) охочих поїхати з міста не зупинятимуть; г) війська вільно залишать фортецю, але без гармат і прапорів. Не можна виключити й того, що начальник артилерії майор Генінг переконав кам'янчан здатися, одержавши від турків хабара. Через кілька днів Генінг, пошкодувавши про свій учинок, зайшов до цейхгаузу і підірвав сотню бочок пороху, погубивши разом із собою багато народу. Настрій переможців це не дуже зіпсувало: Кам'янець наводнився яничарами. Місцевим мешканцям залишили три храми (коостьол, православну й вірменську церкви) — решту перетворили на мечеті: скинули хрести, зняли дзвони, вимостили іконами вулиці. Мехмет IV тріумфально в'їхав у підкорене місто, простуючи на коні до головної мечеті — колишнього собору. Там у його присутності урочисто обрізали восьмирічного християнського хлопчика. Гарних шляхтянок розібрали між собою султан, великий візир та інші вельможі. Після цього в Кам'янці засіла велика турецька залага, а султан підкоряв міста на Поділлі й у Галичині. Татари грабували українське населення з небаченим доти розмахом і захопили не менше ста тисяч ясиру. Турецько-татарське військо, з яким був і Дорошенко, обложило Львів і відступило, доставши великий викуп.

До речі, під час облоги Кам'янця загинув Міхал-Єжи Володиевський, відомий як персонаж трилогії Генрика Сенкевича. Він належав до русинського роду, який оселився у XVI ст. на Поділлі. Частина цього роду навернулася до католицтва, тому його представники під час Хмельниччини билися один проти одного.

Незважаючи на сміливі дії нечисленного загону Яна Собеського, Річ Посполита виявилася нездатною до опору турецькій навалі, тому король змушений був укласти 7 жовтня 1672 р. мир у зайнятому турками Бучачі (південь сучасної Тернопільської області). Згідно з договором Річ Посполита поступалася туркам Поділлям і зобов'язувалася сплачувати їм данину в 22 тисячі червоних щорічно, а також відмовлялася від претензій на Правобережну й Лівобережну Україну та визнавала Петра Дорошенка єдиним гетьманом, зрікшись Ханенка. Після цього переможці роз'їхалися по своїх столицях: султан — у Стамбул, хан — у Бахчисарай, гетьман — у Чигирин.

Бучацький договір докорінно змінив стратегічне становище України. Річ Посполита визнала Правобережжя окремою державою, підлеглою Османській імперії. Відповідно, Росія та лівобережний гетьман Самойлович мали тепер право претендувати на цю територію, не порушуючи умов Андрусівського перемир'я. А Петро Дорошенко дуже розчарувався у своїх покровителях, провина за звірства яких лягала на нього (турки розграбували більшість християнських храмів на Поділлі, поводячись з українцями дуже жорстоко), і навіть скликав раду в Чигирині, запитавши у своєї старшини, чи не варто покинути султана. Митрополит Йосип Тукальський тоді пропонував підкоритися кримському ханові, ігноруючи турків, але більшість зі старшини висловилося за те, щоб нічого не міняти.

Однак першим, що відчули в Москві, дізнавшись про захоплення Кам'янця, був жак. Кам'янець був головною твер-

динею Польщі на південному сході, а тепер, коли він упав у боях, туркам відкривався шлях на Київ. Ходили чутки, що турецька армія разом з татарами й Дорошенком наступного року саме туди й прямуватиме. У Києві ж перебувала невелика залога, міські укріплення потребували відновлення, а вал навіть не було чим насипати — ґрунт навколо Києва був піщаний, тобто непридатний для фортифікації. З Лівобережної України до Москви полетіли прохання надіслати якнайбільше війська. У відповідь Олексій Михайлович повідомляв Самойловича, що до чотирьох передбачених договором українських міст (крім Остра) призначені воеводами князі Юрій Трубецькой, Семен Хованський, Семен Звенигородський і Володимир Волконський, які негайно рушать із Москви з численним військом. Якщо ж султан піде на Київ, то битися з ним виступить сам цар, для якого в Путивлі вже будується палац.

У той самий час, у грудні 1672 р., у Москві зажадали побачити Івана Самойловича на власні очі, аби пересвідчитися у вірності нового володаря Лівобережжя цареві. Через це гетьман писав Артамону Матвееву, з яким приятелював, що ладен був би приїхати, якби не військові клопоти. Тому росіяни згадали про турецьку звичку тримати синів васальних князів у заручниках. Через Семена Адамовича був узгоджений переїзд до Москви Семена й Григорія Самойловичів. У березні 1673 р. вони прибули туди разом з ніжинським протопопом. Гетьман запевняв, що й сам приїде вклонитися цареві з першою нагодою, а поки просив надіслати якнайбільше вояків і боєприпасів.

Адамович був у захваті від того, як їх зустріли. Гостям столиці купили кам'яний будинок. У 1674 р., після низки перемог, Самойлович умовляв царя відпустити синів до Батурина, але марно, так що гетьманічі по двоє або по одному (з 1676 р. заручником до Москви почав їздити й молодший син гетьмана, Яків) перебували там до початку 80-х рр. За ними стежили, як зазвичай у Росії за всіма іноземцями, навіть православними русинами й греками. Так, у березні 1673 р. Семена й Григорія покликали разом з Адамовичем спостерігати, як перевозитимуть царські гармати. До юрби глядачів, серед яких було чимало іноземних купців, пробралися піддячі Посольського наказу й підслухували, хто що говорить. Почуте їх задовольнило.

Невдовзі протопопа відправили до гетьмана з наказом: зібрати разом із Григорієм Ромодановським військо, підійти до Дніпра і запропонувати Дорошенку та іншим правобережним козакам піддатися Росії. При цьому цар був ладен визнати як окремого гетьмана на Правобережжі, так і об'єднання всієї України під владою Самойловича.

Щодо Запорожжя, то за відсутності Сірка там з'явився досить цікавий персонаж — Микита Вдовиченко. Цей харківський міщанин прийшов на Січ, де проголосив себе пророком і пообіцяв скорити Бахчисарай і Стамбул не зброєю, а самим лише божественним втручанням. Під його прапором зібралося багато простого народу, і Вдовиченка вибрали кошовим. Пророк велів не брати з собою гармат (дві гармати козаки все ж таки прихопили) і рушив на Перекоп. Там ця авантюра зазнала цілковитого краху: Вдовиченко виявився

нездатним командувати, ховався від вогню, тому розлючені січовики його ледь не вбили. Потім Вдовиченка схопили люди Самойловича.

Уже в лютому 1673 р. військо Юрія Трубецького вступило до Києва. Російського воеводу Іван Самойлович особисто зустрів у Сосниці, на північному заході від Батурина. Похід до Дніпра довелося відкласти на літо, але правобережний генеральний осавул Яків Лизогуб, розраховуючи при щасливому для себе повороті справи вихопити гетьманську булаву з рук Дорошенка, обіцяв переяславському полковнику здати Канів. Полковник Райча-Думитрашко переконував росіян прислухатися до Лизогуба, а от Самойлович не йняв йому віри, підозрюючи, що це інтрига Дорошенка. Справді, коли ближче до літа Ромодановський і Самойлович все ж таки з'єднали свої війська біля Лохвиці й запропонували Дорошенкові й Лизогубу перейти на бік Росії, то одержали відмову. На Лівобережжя тим часом вдерлися татари. Під Коломаком їх зустрів харківський полк, який ледве уник розгрому, після чого князь і гетьман безславно відступили до Белгорода. Така обережність, взагалі притаманна тандему Ромодановський—Самойлович, викликала невдоволення царя та врешті дорого коштувала російському полководцю.

На щастя, Туреччина в той час не збиралася йти на Київ, а розраховувала добити Річ Посполиту, тим більше що поляки не сплачували обіцяної данини. Але й ці вже не бажали бути легкою здобиччю — попередній розгром змусив сейм ухвалити збір 60-тисячної армії, а допомогу грошима надіслав

і Папа Римський. 10 листопада 1673 р. помер король Міхал Вишневецький, і наступного дня, ніби щастя повернулося до поляків, військо Яна Собеського знищило під Хотиним загін Гусейна-паші й захопило цю потужну фортецю. Дорошенко тримався осторонь від цих боїв. У травні 1674 р. Річ Посполита обрала королем Яна Собеського.

Наступного року й Росія спромоглася нарешті піти війною на правий бік Дніпра. Цар знову наказав Самойловичу з'єднатися з Ромодановським і йти вже прямо на Дорошенка, з яким і росіяни, і поляки вели безплідні переговори про вихід з-під турецького протекторату. Підданець султана не знав, що йому робити. Владу на Правобережній Україні він утримував лише завдяки татарам — це підтверджують події літа 1673 р. Коли це зненацька повсталася Умань, жителі якої прогнали чи повбивали козаків Дорошенка. Після цього Ханенко захопив місто й вирішив іти на Чигирин, щоби звільнити свою дружину (всю його родину тримали під арештом у кількох країнах). Він послав по допомогу на Січ, і запорожці відправили до нього полки Гната Макухи й відомого вже нам Петра Суховія. Ханенко з поляками, запорозькими й власними козаками рушив на Дорошенка, а той, закликавши кримського хана на допомогу, не витримав і сам пішов назустріч супротивнику. Скінчилося це тим, що чигиринський гетьман зі своїм загоном кілька днів перебував в оточенні, а врятували його тільки татари, які завдали поразки Ханенку.

У січні 1674 р. Самойлович зустрівся в Гадячі з князем Ромодановським, і незабаром вони з 80-тисячною армією

виступили до Дніпра. Першим їм здався Крилів (місто кілометрів за двадцять на захід від Кременчука, — затоплене за часів Хрущова). Незабаром загін Скуратова наблизився до Чигирина, спалив посад і погнав Дорошенкових козаків до стін міста. На початку лютого 1674 р. гетьман і князь-воєвода зайняли Черкаси. Коли через п'ять днів вони підійшли до Канева, генеральний осавул Яків Лизогуб, місцевий полковник Іван Гурський, сердюцький полковник Харитон Шуренко, інші старшини й міщани присягнули на вірність царю. Російський уряд докоряв полководцям за те, що вони не рушили всіма силами на Чигирин. Однак столиця Дорошенка була занадто міцно укріплена, у ній перебувала велика залога із двомастами гармат. Тому Самойлович і Ромодановський, посилаючись на відсутність харчів і паші, не лише не обложили Чигирин, а й взагалі повернулися на лівий берег. Проте це не перешкодило загону козаків генерального осавула Івана Лисенка й російським воякам полковника Цеева розбити на початку березня 1674 р. у Лисянці (кілометрів за тридцять на південний захід від Корсуня) Григорія Дорошенка з татарами, причому Лизогуб у самій Лисянці полонив брата свого колишнього начальника. Після цього здалася передостання твердиня Дорошенка на Правобережжі — Корсунь. Андрій Дорошенко утік, майже всі старшини, які там перебували, перейшли на бік Росії.

Ця низка боїв дала Івану Самойловичу змогу сягнути нової вершини — титулу гетьмана «обох боків Дніпра». Завважимо, що він виявився останнім правителем Війська

Запорозького, який справді керував усією Україною (у розумінні того часу — колишніми Київським, Чернігівським і Брацлавським воєводствами Речі Посполитої, тобто державою Хмельницького). Першим із суперників Самойловича від булави відмовився Михайло Ханенко. Ще у квітні 1673 р. він писав Олексію Михайловичу, скаржився на поляків, які нічим не віддячили за його вірну службу, і просився в підданство. Майже через рік Ханенко повідомив Трубецького у Києві, що переходить до росіян через те, що Ян Собеський убив його сина, і з'явився із двома тисячами козаків у таборі Ромодановського й Самойловича (Собеський дещо пізніше призначив замість Ханенка гетьманом Остапа Гоголя, пращюра нашого великого письменника). 17 березня 1674 р. у Переяславі зібралася рада, менш відома, ніж та, що відбулася у тому ж місті двадцятьма роками раніше. (Значення першої в українській історії, звісно, є незрівнянно більшим.) Від Лівобережної України були присутні Іван Самойлович і його полковники: київський — Костянтин Солонина, переяславський — Родіон Райча-Думитрашко, ніжинський — Пилип Уманець, стародубський — Петро Рославець, чернігівський — Василь Дунін-Борковський, прилуцький — Лазар Горленко, лубенський — Іван Сербин. Правобережжя репрезентували колишні Дорошенкові генеральні старшини — Яків Лизогуб (осавул), Іван Гулак (обозний), Яків Улезько (суддя) — і полковники: канівський — Іван Гурський, корсунський — Михайло Соловей, білоцерківський — Степан Бутенко, уманський — Григорій Білогруд, торговицький — Степан Щербина, брацлавський — Іван Лисиця, паво-

лоцький — Костянтин Мигалевський. Загалом, представлена була майже вся українська козацька еліта того часу. Після того, як приїхав Ханенко й віддав отримані у свій час від короля клейноди, булаву й бунчук, князь Ромодановський оголосив, що війська обох боків Дніпра об'єднуються під владою Росії й одержують право вибрати собі одного гетьмана або двох. Козаки відповіли, що одного буде цілком достатньо і що гетьманом собі хочуть Івана Самойловича. Той, згідно зі звичаєм, відмовлявся, але старшини так розпалилися, що, здійнявши лемент, схопили гетьмана (і навіть порвали на ньому одяг), поставили на лаву й накрили бунчуком.

Майже всі присутні старшини зберегли власні уряди. Ханенка розрадили тим, що віддали йому Уманський полк, який він до цього вже кілька разів очолював. Знову постало питання про столицю України — у царя просили дозволу перенести її в Чигирин, Канів або Переяслав. Як пам'ятаємо, саме Переяслав волів зробити власною столицею колишній гетьман Дем'ян Ігнатович. Цар знову наказав своєму підданому лишатися в Батурині.

По закінченні ради старшина зібралася на обід у Ромодановського. У розпал бенкету приїхав посланець від Петра Дорошенка з проханням сповістити Москву про те, що він готовий здатися Ромодановському й перейти на сторону Росії, якщо за ним збережеться титул правобережного гетьмана. Ромодановський відповів, що Дорошенко може відвідувати його без побоювань, і гість поїхав назад до Чигирина.

Посланцем був не хто інший, як Іван Мазепа. Про цю людину варто розповісти окремо.

Іван Мазепа народився в сім'ї шляхтича Степана Мазепи-Колядинського, білоцерківського отамана за Богдана Хмельницького (пізніше — одного із соратників Виговського), і Марини Мокієвської, також із православного шляхетського роду, чоловічі представники якого брали участь у визвольній війні 1648—1654 рр.

Іван дістав чудове виховання, навчався в Києві, у Речі Посполитій і кількох країнах Західної Європи (і не лише вільних мистецтв — у Нідерландах він пройшов курс артилерійської науки), служив при королівському дворі Яна Казимира і користувався прихильністю монарха і його дружини. Після 1663 р. Мазепа виконував деякі відповідальні доручення на Правобережжі, у 1665 р. успадкував від батька посаду чернігівського підчашого. По зреченні Яна Казимира престолу Іван покинув польську службу й поїхав служити до Петра Дорошенка.

Обставини його від'їзду з Польщі оповиті легендою і стали джерелом натхнення багатьох літераторів, серед інших Байрона (в 1819 р. той видав поему «Мазерра») і Гюго. Відомо, що майбутній гетьман був неймовірно привабливим для жінок і мав у них незмінний успіх. Якщо вірити Пасеку, ворогу Мазепи, шляхтич-русин володів землею на Волині поряд з маєтками якогось Фальбовського (чи Фалибовського). Слуги донесли пану, що за його відсутності молодий сусід часто відвідує його дружину. Фальбовський викрив Мазепу, наказав роздягнути догола, прив'язати до коня й відпустити. Кінь

повернув ловеласа до власної домівки. До речі, Байрон змусив його проскакати таким способом пів-України.

Справжній Мазепа перейшов на службу до Дорошенка, найпевніше, тому, що, побравшись близько 1669 р. з удовицею Ганною, він став свояком правобережного гетьмана Дорошенка й полковника Лазаря Горленка, одружених з її сестрами, дочками генерального обозного Семена Половця. Мазепа відразу ж одержав посаду ротмістра надвірної корогви (гвардійської кавалерії) і досить швидко став довіреною особою при Дорошенку. Тому саме Мазепа відвіз його лист до Переяслава, перед тим поклявшись, що не залишиться в Корсуні з дружиною.

Незабаром після цього візиту в кар'єрі Мазепа стався черговий кульбіт. У червні того ж 1674 р. чигиринський гетьман, який саме роздумав підкорятися Росії, наказав Мазепі їхати до Криму, а потім до Стамбула, по допомогу, заодно й відправив з ним п'ятнадцять полонених козаків у подарунок ханові. У степу біля Інгулу вони натрапили на чамбул (роз'їзд) запорожців, які схопили Мазепу й привезли на Січ. Там його ледь не розтерзали, але кошовий Сірко вмовив козаків залишити йому життя (зовсім не здогадуючись, чим це обернеться і для нього, і для Самойловича). Мазепу закували в кайдани, а його папери переслали через лівобережного гетьмана в Москву. Цікаво, що самого ротмістра Сірко волів не віддавати, так що воєводі Ромодановському довелося навіть узяти під варту дружину кошового, яка жила в Мерефі під Харковом, а зятя його князь послав на Січ по цінного бранця. Тоді Сірко відпустив Мазепу, але просив Самойловича добре поводити-

ся з ротмістром і якнайскоріше його звільнити. Мазепа спромігся причарувати й гетьмана (той взагалі дуже цінував освічених людей), тому Самойлович писав у Москву тими ж словами й навіть радив Олексію Михайловичу довіряти Мазепі більше, ніж Сірку. Сам Мазепа на допиті в Москві пригадав кошовому його недавні гріхи (про це трохи нижче) і обвинуватив його (вірогідно, навчений Самойловичем) у намірі перейти на бік Дорошенка й заволодіти всією Україною. Крім того, Мазепа докладно розповів про становище, у якому перебував чигиринський гетьман, справивши гарне враження на Артамона Матвеева. Мазепу вдостойли царської аудієнції, він одержав якусь нагороду і був відсланий назад в Україну. Іван Самойлович, що через дружину був посвоячений з Мазепою, призначив того гетьманським дворянином і доручив йому виховувати своїх синів (спочатку Якова, а потім тих, кого відпускали на батьківщину з Москви), а через якийсь час подарував село Малий Самбір (кілометрів за п'ятнадцять на південь від Конотопа). Мазепа став правою рукою гетьмана. Він же, зрештою, й погубив Самойловича.

Історія про «перехід» Мазепа на Лівобережжя добре ілюструє той факт, що навіть у 1674 р., коли всі козацькі ватажки мусили думати лише про сумну долю пограбованого турками Поділля, вожді продовжували плести нескінченні інтриги, намагаючись погубити один одного. Конфлікт після того, як з політичної сцени пішов Ханенко, розгортався в трикутнику Самойлович—Дорошенко—Сірко. Власне кажучи, Дорошенка в останні роки його гетьманства турбу-

вало єдине питання: чи продовжувати йому спиратися на Туреччину (що засуджувала вже переважна більшість навіть правобережних козаків), а чи здатися на вигідних умовах Росії або Польщі. Перше погрожувало йому облогою в Чигирині, друге — походом на Україну турецької армії, яка мала й запасного гетьмана, Юрія Хмельницького. Важливою для Дорошенка була й позиція Сірка, який, якщо вірити доносам Мазепи й Самойловича, прагнув об'єднатися із чигиринським гетьманом і кримським ханом, щоб відновити фактичну незалежність України, як то було за Хмельницького.

Щодо Сірка, то після повернення з російського заслання він, звичайно, намагався послабити російський вплив на Лівобережжі, сприятливий для його суперника Івана Самойловича. Найпевніше, саме тому наприкінці 1673 р. запорозький кошовий ласкаво прийняв на Січі самозванця, який назвався Семеном Олексійовичем, сином російського царя. Самозванець, юнак років п'ятнадцяти, з'явився на Запорозжжі у супроводі українця Івана Міюски, одного з підручних Степана Разіна. Як доказ походження від Романових він демонстрував «знаки царські», тобто мітки на тілі, начебто схожі на орла (до речі, таким самим способом Пугачов доводив, що він Петро III). Сірко удавав, що повірив цьому хлопцеві, хоча справжній Семен, померлий у 1669 р., мав бути не старшим восьми років. Сталося це перед очима козака Зуба, людини Самойловича, тому в Москві невдовзі про все дізналися. Новина дуже налякала царя, тому заарештувати Лжесемена на Січ негайно відправилися сотник Чадуєв і піддячий Що-

голев, яких за викриття самозванця козаки там мало не вбили. Переговори російського уряду з кошовим тривали досить довго. Сірко відверто висловлював причини свого невдоволення — несправедливе заслання, на якому, як він думав, нагрів руки Ромодановський, і поставлення в гетьмани Самойловича, «мужицького сина», негідного очолювати козаків (майже тими ж словами лаяв Самойловича й Дорошенко у своїх листах царю, намагаючись переконати його, що Дорошенко, нащадок декількох поколінь старшини, заслугове булави набагато більше за поповича, який ніколи не брав участі у справжніх битвах). Щоб шантажувати Сірка, приятелі Ромодановський і Самойлович пропонували старі засоби: взяти в заручники його дружину й зятів і заборонити провезення хліба на Січ. Зрештою, одержавши послання розлюченого Олексія Михайловича, кошовий отаман улітку 1674 р. відправив самозванця в кайданах до Москви. На допиті юнак назвався сином міщанина з Лохвиці, який поїхав у свій час до Варшави разом з паном, Яремою Вишневецьким. Голова самозванця опинилася на палі поруч із головою Стеньки Разіна. Іван Сірко отримав нагороду соболями.

Тим часом тривали переговори Росії з Дорошенком, але ситуація змінювалася не на користь Москви. Турецька армія на чолі із султаном і візиром Кара Мустафою ближче до літа 1674 р. виступила в похід на Польщу, аби змусити Собесьького піти з Молдови та помститися йому за поразку під Хотином. Отримавши звістку про тяжке становище Дорошенка, османи повернули на схід.

Уже в травні татари разом з козаками правобережного гетьмана обложили Черкаси, однак залога під командуванням Івана Вердеревського їх відбила й прогнала. Загін Андрія Дорошенка був відбитий від Сміли її мешканцями. У червні між Смілою й Балаклеєю (у нинішній Черкаській області) татари й Дорошенкові козаки зазнали поразки від загону Райчи-Думитрашка й Беклемишева. Воював із татарами також і Сірко.

23 липня вже головні сили під командуванням незмінних князя й гетьмана підійшли до Чигирина й два тижні інтенсивно обстрілювали місто. Розповідали, що митрополит Йосип Тукальський занедужав після того, як ядра зруйнували його будинок, і кримський хан послав йому власного лікаря. Незабаром загін генерального бунчужного Полуботка, чернігівського полковника Дуніна-Борковського й російського полковника Сасова розбив Андрія Дорошенка біля столиці його брата. Однак поява під Чигирином орди змусила Ромодановського й Самойловича відступити до Черкас.

Турки 6 серпня підійшли до Ладижина, який обороняв зведений загін з козаків, поляків і румунів під проводом грека Анастаса. Укріплення були слабкі, обложені мали одну гармату, проти якої бусурмани виставили аж вісімдесят. На допомогу Самойлович послав козаків під проводом Андрія Мурашки й Василя Войци-Сербина. Захисники міста відбили кілька приступів, але потім Петро Дорошенко все ж таки вмовив їх здатися, після чого турки багатьох перебили. Анастас, удавши простого мужика, врятувався з полону. Мурашка, за деякими відомостями, бився до останнього й загинув,

за іншими — втративши майже всіх людей, здався туркам, а ті вбили його, коли він вилаяв візира. Частина козаків разом із Войцею змогла вирватися з оточення.

Потім турки захопили ще й Умань, цілком зруйнувавши її (частину полонених султан звільнив на прохання Дорошенка), Бар, Підгайці, Меджибіж та інші міста. Багато людей після цього погрому перейшли на Лівобережжя й на Слобожанщину. До Черкас 12 серпня підступили кримський хан і гетьман Дорошенко. Об'єднане російсько-українське військо успішно відбило їхню атаку, але чутка про наближення турецької армії змусила полководців спалити Черкаси (жителі покинули їх ще раніше) і забратися на лівий берег Дніпра.

У той же час татари напали й на слобідські міста Зміїв і Мерефу, але відступили, коли проти них вийшов Харківський полк на чолі з Григорієм Донцем. Козаки все ж таки наздогнали їх південніше річки Торця, розбили й звільнили всіх бранців.

На початку вересня 1674 р. армія Мехмета IV відступила назад за Дністер. Незабаром і хан повернувся до Криму. Небезпека минула. У розорене Поділля прийшли війська Яна Собеського, який весь цей час відсиджувався у своїх володіннях. Довершуючи спустошення тієї бідолоашної землі, поляки знищили Брацлав, мешканці якого не бажали підкорятися королю. Петро Дорошенко відновив свою владу над більшою частиною Правобережжя, але насправді керував він крайною-примарою — жителі розбіглися, старшина майже

вся перейшла до Самойловича. Не дивно, що останні роки правління Дорошенка думав лише про те, на яких умовах здатися російському цареві та уникнути підпорядкування лівобережному гетьману-поповичу, який міг би стратити Дорошенка, якби той опинився в його руках.

Натомість Самойлович на власному боці Дніпра перебував у незрівнянно кращому становищі, але мусив пам'ятати про численні загрози своєму гетьманству. По-перше, він побоювався друзів скинутого ним Дем'яна Ігнатовича. Павло Грибович, який був перед тим генеральним осавулом, утік із Сибіру і вже у 1673 р. з'явився на Запорозжжі. Час від часу Україною поширювалися чутки, буцімто цар мав намір повернути Многогрішного із заслання. Олексій Михайлович мусив запевняти свого підданого, що це неправда. Втім, Грибович незабаром без побоювань приїхав у Батурин із Січі, рятуючись від якоїсь епідемії.

Крім того, Самойлович боявся втратити булаву через Петра Дорошенка. Той не полишав надії оволодіти всією Україною за допомогою турків чи поляків, одночасно намагаючись переконати російського царя об'єднати Україну під Дорошенковим проводом. Звичайно, Олексій Михайлович навряд чи погодився би на це — Дорошенко бажав стати володарем обох боків Дніпра на умовах Богдана Хмельницького, що давали гетьману значно більше прав, ніж Конотопські статті. Та й перемогти на чорній раді Дорошенко мав небагато шансів. Але ж не міг бути певен щодо вільних виборів і сам Самойлович — він завжди пам'ятав про свого ворога Івана Сірка, який цілком обґрунтовано вважав, що є

гідним гетьманської булави як ніхто інший. Суперництво лівобережного гетьмана з кошовим тривало. Січ перебувала в подвійному підданстві Росії та Польщі. Ян Собеський у 1674 р. слав запорожцям гроші, прагнучи найняти їх у своє військо. Це дало Самойловичу привід для чергового доносу. Хоча сам кошовий писав Олексію Михайловичу, що без його дозволу не відпустить козаків до короля.

Взагалі, відносини Запорожжя з царем підтримувалися через Лівобережжя, і гетьман користався з будь-якої можливості, щоб заплямувати Сірка. До того ж Самойлович не віддав запорожцям переволочненську переправу й домігся того, що обіцянка Олексія Михайловича подарувати Сірку містечко Келеберду на Дніпрі лишилася невиконаною (гетьман стверджував, що коли його ворог перевезе туди свою родину з Мерефи, то вже не матиме перепон для повстання проти Росії).

Просування військ Собеського на схід змусило людей згадати старі плітки про те, що польський король і російський цар мають намір разом знищити Україну або що Олексій Михайлович все ж таки поверне полякам Київ (а він мусив це зробити за умовами перемир'я). Проте цар у грамотах Самойловичу спростовував ці чутки. Крім того, Самойлович побоювався й того, що поляки зроблять, так би мовити, хід конем та об'єднуються з турками й татарами проти Росії. Для запобігання цьому він утнув штуку цілком у своєму стилі. У полоненого Григорія Дорошенка відібрали вісім чистих аркушів із підписом брата й військовою печаткою — Самойлович наказав написати на одному з них «лист» від чиги-

ринського гетьмана до кримського калги-султана, в якому попереджалося про підступні наміри Яна Собеського. Лист потрапив до короля й спонукав його виступити проти Дорошенка, для захисту якого Мехмет IV велів хану залишити війну з військом Самойловича й Ромодановського та йти на поляків.

Уся ця атмосфера інтриг, справжніх і уявних змов спричинила до того, що російські воєводи часто відверто називали козаків «зрадниками». Через те в 1675 р. Михайло Лежайський, архімандрит Спасо-Преображенського монастиря (у Новгороді-Сіверському), скаржився бояринові Артамону Матвєєву: «Не відаю, за що порубіжні воєводи наших українців зрадниками кличуть: будь ласка, попередь, щоб воєводи щодо цього були обережні й таких розмов непотрібних не починали і малоросійські війська не озлобляли; стережіться, щоб від малої іскри великий вогонь не спалахнув». На прохання архімандрита цар видав відповідний указ. Для нас цей лист цікавий насамперед тим, що це один із перших документів, де з'являється слово «українці» у його сучасному значенні.

Ще одна небезпека гетьманові, і то чи не найзагрозливіша, виходила від лівобережних козаків і старшини, співучасників змови проти Дем'яна Ігнатовича. Простий народ скаржився на те, що після перевороту 1672 р. нічого не змінилося: новий гетьман виявився таким же свавільним, як і попередній. Самойлович усупереч Конотопським статтям найняв власних компанійців і змушував власників винокурень, броварень і млинів сплачувати мита. Старшина ж усунула Многогрішно-

го саме для того, щоб поставити людину, яка була б їй у всьому слухняна. Вона аж ніяк не бажала дістати собі нового диктатора, та ще й людину значно підступнішу, ніж прямий і грубий Дем'ян. Отож проти Самойловича утворилася таємна опозиція з полковників Петра Рославця, Лазаря Горленка й Родіона Райчі-Думитрашка, а також Карпа Мокрієвича, який у 1672 р. програв боротьбу за гетьманську булаву. Змовники показали кігті у серпні 1676 р., коли до Москви надійшла скарга стародубського полковника на гетьмана й чернігівського архієпископа. Перелічивши свої образи, Рославець просив, щоб його полк було підпорядковано безпосередньо царським воєводам, за прикладом слобідських, а духівництво — московському патріархові (Стародубський полк знаходився в західній частині сучасної Брянської області Росії). Однак полковник схибив. Того ж дня Мазепа привіз царю лист від Самойловича, у якому гетьман обвинувачував Рославця у зраді. У Москві намагалися затерти цю справу, але гетьман був дуже роздратований, бо довідався, що полковник мав односторонній з-поміж старшини. Присланому до нього стольнику Алмазову Самойлович сказав: «У них би на будь-який рік припадало по десятку гетьманів». Змовники зазнали невдачі. Ніхто зі старшини не наважився виступити проти гетьмана, та й ідея відділення від України Стародубського полку не знайшла прихильників. У жовтні того ж року Леонтій Полуботок заарештував Рославця, у його брата Овдія відібрали уряд почепського сотника. Самого полковника, посилаючись на слова Михайла Вуяхевича, який був генеральним писарем при Дорошенку, Самойлович обвинуватив у підго-

товці — за наказом правобережного гетьмана — замаху на його життя. Тоді російський уряд погодився на те, щоб заклотника віддали під військовий суд, — він відбувся у січні 1677 р. На суді з боку гетьмана головував той же Леонтій Полуботок, а з боку архієпископа — ігумени Галятовський і Дзик із трьома протопопами. Рославця засудили до страти, колишнього генерального писаря Карпа Мокрієвича — до висилки з України, інші старшини досить легко відбулися.

Єдиним, про що гетьман спочатку не дуже хвилювався, були церковні справи. Митрополит Тукальський відсиджувався в Чигирині й не мав впливу на Лівобережжя, єпископ Мефодій доживав віку в московському монастирі, так що гетьманові доводилося брати до уваги лише чернігівського архієпископа Барановича, який знову став місцеблюстителем київської кафедри, та ніжинського протопопа Адамовича. З останнім на початку 70-х гетьман мав прекрасні відносини. Вони були одностайними у прагненні якнайбільше улестити російську владу. Гірші відносини в протопопа були з Лазарем Барановичем. Уже наприкінці 1674 р. архієпископ доносив царю про те, що Адамович листується з Дорошенком і навіть Мехметом IV. Така обставина, щоправда, не перешкодила Барановичу послати протопопа до Москви для узгодження продажу в Росії написаної архієпископом книги та відкриття друкарні в Чернігові. Причина конфлікту полягала в тому, що архієрей претендував на маєтки свого підлеглого, які зрештою й одержав за допомогою Самойловича. Згодом уже й гетьман поскаржився своєму приятелеві князю Ромоданов-

ському на свавільність Адамовича під час згаданої поїздки до Москви — той бажав «допомогти» комусь у справі одержання чинів від царя. Через деякий час ніжинський протопіп справді приєднався до опозиціонерів і навіть спробував був налагодити зв'язки з Петром Дорошенком, прагнучи скинути Самойловича. За це його засудили на тому ж суді, що й Рославця, — спершу до страти, а потім, коли цар помилував засуджених, зобов'язали постригтися в ченці. Адамович відмовився. За це Лазар Баранович позбавив його сану й ще раз віддав під суд. Колишнього протопопа посадили у в'язницю, а після того як він на допиті обвинуватив усіх інших учасників змови в намірі вбити гетьмана, відправили разом із Рославцем до Москви, а звідти на заслання в Сибір. Там Адамович і помер близько 1687 р.

Тим часом війна на Україні припинилася лише на короткий час. Восени 1674 р., як ми вже знаємо, турецькі й татарські війська повернулися додому, замість Дорошенко лишався в Чигирині, а в західній частині Правобережжя знову з'явилися поляки, які взимку на чолі з Міхалом Радзивіллою перемогли татар і козаків Дорошенка, захопивши Паволоч (кілометрів за п'ятдесят на захід від Білої Церкви).

Князь Ромодановський, вигадавши час між війнами, випросив у царя собі відпустку (він служив на південних кордонах Росії двадцять два роки поспіль), а синові Михайлу — дозвіл на весілля в Москві. Андрій, другий княжич, з 1668 р. перебував у кримському полоні. Іван Самойлович повернувся до себе в Батурін, не припиняючи звади з Сірком,

хоча запорожці воювали з бусурманами набагато краще за гетьманських підлеглих. Так, у грудні 1674 р. сталася ще одна дивна історія. Задумавши позбутися назавжди Січі, султан Мехмет IV відправив у Крим великий загін яничар і велів ханові йти з ними на ворогів. Хан виступив під саме Різдво, розраховуючи, що козаки на Святках поперепиваються. Він не дуже-то й помилився, тому яничари пробралися до Січі через незамкнену хвіртку (Константинополь, до речі, упав із тієї ж причини), у той час як орда оточила козацьке гніздо з усіх боків. Яничари стали поміж куренями, натовпившись так, що яблуку було ніде впасти, захопили гармати й не знали, що їм робити далі. У цей час, як оповідає історія, в одному з куренів прокинувся такий собі Шевчик. Козак відчинив квартиру й побачив, що діється. Він розбудив потихеньку товаришів, і разом вони придумали, що далі робити: кращі стрільці стали до вікон, інші мали заряджати й подавати їм зброю. Запорожці почали стріляти у щільну юрбу ворогів, так що прокинулися й інші курені. Коли яничарів від вогню поменшало й козаки вже влучали один в одного, вони повискакували у вікна і стали добивати ворогів списами й шаблями.

Отаман Сірко не залишив цю ворожу вилазку без гідної відповіді; об'єднавши у вересні 1675 р. свій загін з російськими стрільцями, донськими козаками, калмиками й кабардинцями, він рушив на Крим. А Самойлович натомість скористався черговим приводом обвинуватити кошового — в намірі піти з отим військом на Астрахань, а потім і до Сибіру. Попри це гетьман писав йому на Запорожжя наче щирий

приятель, зокрема радив у листах не втрачати надії на отримання Келеберди (яку отаманові не давали саме через доноси Самойловича) і перевезення туди родини. Сірко справді був не від того, щоб одержувати платню від Яна Собеського, якщо вже російський цар прислухався до наклепів Самойловича, але й не бажав остаточно переходити до поляків.

Успіхи гетьмана й російських воевод були значно скромнішими.

На початку 1675 р. прикра для царя історія сталася в Каневі, найважливішій його твердині на Правобережжі. Спочатку тамтешній воевода Михайло Волконський посварився зі стрільцями: вони закидали Волконському розтрату державних грошей, що спричинила нестачу харчів. Після цього воевода обвинуватив у зраді полковника Івана Гурського, який нібито листувався з гетьманом Дорошенком. Цар звелів перевезти взятого під арешт полковника в Батурин. Івана Самойловича так обурила свавільність російського воеводи, що він запевнив боярина Матвеева в тому, що Гурський не винен, і водночас підтримав скарги стрільців на князя Волконського. Олексій Михайлович, розуміючи, як погано це позначається на репутації Росії по обидва боки Дніпра, наказав звільнити Гурського, а Волконського відкликав з Канева. Потім, як не противилися Самойлович і Ромодановський союзу з поляками, цар усе ж таки наказав допомогти на Правобережжі гетьманам Речі Посполитої (яких було четверо — два коронних, тобто власне польських,

і два литовських). Утім, Олексій Михайлович так довіряв союзникам, що поставив умовою обмін заручниками. Але поки турки воювали на землях сучасного заходу України з Яном Собеським, війська Ібрагіма-паші змогли взяти Збараж і Підгайці, але зазнали поразки поблизу Львова і мусили відступити від Теробовлі — гетьман за листуванням з Московією тягнувши час, дочекався осені. У вересні 1675 р. військо на чолі з двома незмінними полководцями отаборилося проти Канева. На канівський берег відправили загін генерального осавула Івана Лисенка й генерал-майора Франца Вульфа. Самий рух цих військ змусив сердюків Дорошенка залишити майже всі міста у північній частині Правобережжя та піти до Чигирини. Зайнявши ці міста, Самойлович і Ромодановський цілком задовольнилися й відвели підлеглих на зимові квартири.

Значно активніше діяли запорожці. Згаданий вище похід об'єднаного війська під проводом Івана Сірка завдав Криму чималої шкоди, а козакам дав змогу повернутися на Січ майже без втрат і з багатьма християнами, визволеними з полону. Неможливо точно встановити, чи справді в цьому поході кошовий, замість того щоб штурмувати Перекоп, форсував Сиваш і потім, змусивши самого хана переховуватися в горах, вийшов із Криму з великою здобиччю і зупинився на відпочинок. Як оповідає Самійло Величко, отаман сказав звільненим з полону та їхнім дітям, щоб вони самі вирішували, повертатися на батьківщину чи залишатися в Криму. Трохи більше половини з них обрали Крим. Тоді Сірко дав їм можливість відійти на кілька верст, переконався, що вони не

передумують, і послав за ними загін козаків із наказом усіх перебити.

За участі Самойловича й Сірка тривала нескінченна епопея зречення Петра Дорошенка влади. Правобережний гетьман, як ми вже бачили, не спромігся втримати під своєю владою жодного міста, окрім добре укріпленого Чигирин. Але в його столиці настрої були не найкращі. Місто раз по раз потрапляло в облогу, лани довкола стояли неорані й незасіяні, а люди споживали те, що примудрялися купити на Лівобережжі. Дорошенко, не бажаючи здаватися невідомому Самойловичу, звернувся за посередництвом до запорозького вождя. Незабаром після повернення з Криму кошовий повідомляв до Москви, що Дорошенко запросив його в Чигирин і там, у присутності Сірка, донського отамана Фрола Мінаєва й калмицького тайші, присягнув цареві. Сірко тоді пообіцяв правобережному гетьману, що той збереже свою столицю й клейноди. Втім, власне клейноди Сірко забрав до себе на Запорожжя. Заразом він розіслав деяким полковникам Самойловича листи, у яких повідомляв про припинення громадянської війни в Україні.

Усе це суперечило ухвалам другої Переяславської ради (1674) і страшенно розлютило гетьмана обох боків Дніпра, який небезпідставно побоювався Сірка як конкурента. Розсердився й князь Ромодановський. Тому Олексій Михайлович висловив отаманові своє невдоволення, наказав відіслати клейноди Самойловичу і йому ж доручити перемовини з Дорошенком, оголосивши присягу недійсною. Петру Доро-

фійовичу нічого не лишалося, як сподіватися на Григорія Ромодановського і царя. Вони надали чигиринському гетьману гарантії особистої безпеки. При цьому Самойлович страхався суперника, навіть коли той поклав булаву, а ще більше його лякав можливий союз Дорошенка й Сірка. Поки тяглася ця справа, у січні 1676 р. помер цар Олексій Михайлович. Козаки мали присягнути його сину Федору Олексійовичу. Ще влітку 1675 р. помер митрополит Йосип Тукальський. Дорошенко сподівався, що йому дозволять залишитися в Чигирині вже як підданому Росії, однак Ромодановський і Самойлович ніяк не могли погодитися на це, розуміючи, що, довідавшись про зраду колишнього васала, султан відправить свою армію на Чигирин, а то й на Київ. Дорошенко вважав, що він і в цьому випадку виявиться кращим гетьманом — у листах він наголошував на власних здібностях воєначальника, а Самойловича порівнював з асирійським царем Ашшурбанапалом, який вирізнявся освіченістю, але вояками волів командувати, не виходячи з палацу. На самого «поповича» ці аргументи, ясна річ, не справляли враження.

Московський уряд не мав наміру міняти послужливого Самойловича на надто самостійних Дорошенка й Сірка. На Україну пішло підкріплення на чолі з Василем Голіциним, а Самойлович і Ромодановський, як і раніше в таких випадках, наблизилися до Дніпра й відправили у вересні 1676 р. на правий берег передовий загін, який легко зайняв усі тамтешні міста, включаючи Чигирин. Дорошенко вже не мав куди подітися і приніс присягу цареві в присутності командувачів

цього загону — Леонтія Полуботка й Григорія Косогова, — а потім поїхав до Самойловича й передав йому власні булаву, корогву й бунчук.

Дорошенку спочатку наказали жити в Сосниці, недалеко від Батурина. Потім цар велів привезти його в Москву. Самойлович не хотів його відпускати (він боявся репресій проти Дорошенка, які б дали привід Сірку обвинуватити гетьмана в черговій зраді), але після вищезгаданого суду над Рославцем і Адамовичем погодився. Дорошенка в Москві прийняли досить милостиво, навіть погодилися відпустити в Україну його брата Григорія. Через два з половиною роки колишнього гетьмана призначили воєводою до Вятки, де він перебував до 1682 р. Потім йому подарували село Ярополче (Ярополець у сучасній Московській області, за дванадцять кілометрів від Волоколамська). Там Петро Дорошенко й помер у 1698 р. У нього залишилися діти, а правнучкою його від третього шлюбу з Агафією Єропкиною була Наталія Гончарова, дружина великого російського поета Пушкіна, який, до речі, не тільки згадував Дорошенка (разом з Григорієм Самойловичем) у «Полтаві», але й домігся зведення каплиці над його могилою.

Отже, епоха шістнадцятирічного розколу скінчилася і після неї в Україні вже не було двох загально визнаних гетьманів, якщо не враховувати маловідомих ставлеників турків і поляків. Ціну за таке об'єднання довелося сплатити надто велику — Правобережжя, колись багате й густонаселене, перетворилося майже на пустелю, міста занепали, люди

здебільшого перебралися на Лівобережжя й Слобідську Україну.

Для самого Івана Самойловича 1676 рік виявився триумфальним: він не тільки став справжнім гетьманом обох боків Дніпра, але й зумів придушити опозицію серед своєї старшини й зберегти перевагу над Іваном Сірком. Утім, гетьману, який не мав великих полководських здібностей, пощастило. Турецькі війська в 1675—1676 рр. не намагалися здобути Чигирин і, тим більше, вдертися на Лівобережжя, що й дозволило доволі легко об'єднати Україну (мова йде тільки про південно-східну частину Правобережжя — північно-західна, з Білою Церквою й Паволоччю, залишалася в руках поляків, як і Волинь з Галичиною, які тоді зазвичай вважалися окремими від України руськими землями, хоча Волинь поляки теж часом вважали частиною України). Речі Посполитій таке об'єднання дуже не подобалося, але Ян Собеський, який до жовтня 1676 р. воював проти турків, нічого вдіяти з цим не міг. Після жорстокої битви під Журавним (кілометрів за шістьдесят п'ять на південь від Львова) король підписав з Ібрагімом-пашею мир, згідно з яким Річ Посполита звільнялася від сплати данини й повертала собі північну частину Правобережжя, відмовляючись від претензій на Поділля й Чигирин з околицями. Зовсім по-іншому сприймав дії Росії султан Мехмет IV. Тепер усю міць його гніву мала відчути Наддніпрянщина. Наставали тяжкі часи чигиринських походів, у яких Іван Самойлович повинен був показати, чого він насправді вартий.

Кампанію з повернення Правобережжя Мехмет IV почав, призначивши гетьманом замість Дорошенка Юрія Хмельницького (якому він надав титул «малоросійського» або, згідно з іншими джерелами, «сарматського князя»). Безталанного сина великого гетьмана з цієї нагоди звільнили із замку Єдікуле, а ще раніше константинопольський патріарх був змушений звільнити його від чернечих обітниць. Хмельницький, попри слабке здоров'я, мусив прийняти цю честь, і навесні військо Ібрагіма-паші, в складі якого був і новий князь із власною «армією» — кількома сотнями звільнених з полону козаків, — рушило на північ. По дорозі до них приєдналися буждацькі татари, а також війська Волоського й Молдавського князівств, які навіть у воєнні часи займалися здебільшого наведенням мостів.

Щоби дістати хоч якусь підтримку в Україні, Хмельницький надіслав запорожцям листа, у якому закликав їх до союзу. Серед січовиків у той час поширились антиросійські настрої через те, що Самойлович ніяк не поступався перевозом біля Переволочної та досі затримував транспорти з хлібом. Іван Сірка казав царському посланцеві, що через неприязне ставлення до нього двох столиць — Москви та Батурина — козаки вже не надто й прислуховуються до кошового. Гетьман, звичайно, не забарився з доносом на Сірка, стверджуючи, що той уже перейшов на бік Хмельницького (це навряд чи було правдою). Звади козачих вождів анітрохи не сприяли успіху в обороні від турків, яка й без того була справою дуже важкою.

Ще навесні 1677 р. Самойлович, побоюючись, щоб радники не переконали Федора Олексійовича лишити без бою колишню столицю Дорошенка та зосередитись на захисті Києва (укріплення якого були досить слабкі), відправив до російської столиці Івана Домонтовича та Саву Прокоповича (генеральних суддю й писаря) з проханням збільшити залогу в Чигирині.

Тим часом у серпні 1677 р. турецьке військо, що нараховувало не менше сорока тисяч вояків, підійшло під Чигирин, укріплення якого теж були не в кращому стані. Приблизно за тиждень до них приєднався й кримський хан з ордою. Нечисленне населення Правобережжя не поспішало ставати на бік Хмельницького, тому армія «сарматського князя» не зростала й розрахунок султана на легке завоювання Чигиринна, а потому й Києва здавався дедалі примарнішим (хоча Черкаси й сусідні до них села не ризикнули чинити опір туркам і піддалися).

Шеститисячним гарнізоном Чигиринна командував генерал-майор Афанасій Трауерніхт, православний німець. Ще навесні Самойлович прислав на допомогу великий загін на чолі з генеральним хорунжим Григорієм Коровкою-Вольським, а за кілька днів після початку боїв ще п'ятсот козаків прорвалися до обложених, що дуже їх підбадьорило. Крім Трауерніхта, у російській армії було досить багато європейських офіцерів та інженерів. Комендантом Чигиринна, наприклад, був іноземець фон Фростен. Найціннішим фахівцем, який брав участь у чигиринських походах, був Патрік Гордон, відомий шотландський найманець, який

багато чого досяг у Росії (при цьому він багато разів просив відпустити його додому, але за 38 років перебування в імперії так і не дістав на це дозволу). Цікаво, що цей шотландець бився у складі польської армії в 1660 р. під Чудновом, де Росія зазнала дуже тяжкої поразки, а вже в наступному році поїхав найматися в Москву, незважаючи на те що був католиком і більше симпатизував Речі Посполитій. Гордон брав участь у походах до Чигирини як у вересні 1676-го, так і в серпні 1677 р. Серед російських офіцерів виявився ще один британець — Андрій Гамільтон. Частина цього відомого роду — Гамільтонів — переселилася в Росію, рятуючись від Англійської революції. Прізвище офіцера дійшло до нас у перекрученому вигляді (Гамонтон або Гаментов), а у XVIII ст. його рід у Росії був відомий уже як Хомутови.

У Чигирині, попри всі труднощі, російсько-український гарнізон вдало захищався, здійснюючи вилазки, від яких супротивник зазнавав великих втрат. Проте турки, артилеристи яких були значно вправніші за російських, ефективно обстрілювали верхній замок і раз по раз пробували взяти його штурмом. Крім того, супротивник намагався закласти міну під міські стіни, але наткнувся на скелю. Цікаво, що турки перші дні насідали лише на верхній замок, де розташувалася російська залога, сподіваючись, що козаки в нижньому (тобто власне у місті) все ж таки перейдуть на їхній бік. Українці, натомість, билися з ворогами хоробро (і дорікали росіянам за боягузтво). Після жорстокого кількаденно-

го бомбардування Чигирин одержав ще одне підкріплення. Довідавшись про рух турецької армії, лівобережні козаки, як зазвичай, з'єдналися з військом Григорія Ромодановського й рушили до Бужинської пристані, що лежала навпроти Чигирина. Першим на правому березі опинився загін на чолі з Яковом Коряцьким, складений із сердюків і російських драгунів, — він підійшов до Чигирина, найпевніше, непоміченим, без бою, і вступив у місто з розгорнутими прапорами просто перед очима у турків.

Наприкінці серпня 1677 р. наступ на турків нарешті почали головні сили російсько-української армії. Турки зайняли один з островів на Дніпрі, прагнучи не допустити супротивника до переправи, але їх звідти вибили й відігнали від берега. Українських козаків у цьому бою вели полтавський полковник Прокіп Левенець і ніжинський — Марко Борсук. Російськими вояками командували Агей Шепелев, Самуїл Вестов і Семен Воейков. Перелякані турки й татари через кілька днів відступили від Чигирина, кинувши обоз з артилерією. Одного турка козаки знайшли в окопах зануреним у сон — про нього просто забули.

Відомо, що яничарів у ході облоги загинуло чотири тисячі. Ібрагім-паша звинувачував у всьому хана, який забарився з походом на Лівобережжя й не повідомив про наступ російських і козацьких військ. Самого пашу відсторонили від командування, він дивом уник страти. Мехмет IV звелів повалити й кримського хана, який явно не бажав остаточної перемоги турків. Юрій Хмельницький відбувся нетривалим арештом.

Ромодановський і Самойлович наказали зміцнити Чигирин і зруйнувати турецькі укріплення, збудовані під час облоги. Після цього вони повернулися назад на Лівобережжя, залишивши в місті невелику залогу. Звичайно, гетьман не пропустив нагоди написати черговий донос на Івана Сірка, який під час боїв під Чигирином уклав перемир'я з ханом для обміну полоненими і не брав участі навіть у переслідуванні турецьких військ під час їхнього відступу. Кошовий посилався на те, що запорожці боялися нападу цілої турецької армії на Січ, до того ж їм не було чого їсти, тому вони були перейняті пошуками харчів. До того ж Сірко запевняв, що прагнув заманити Юрія Хмельницького на перемовини вічна-віч і потім відіслати до Москви. Ясна річ, поведінка запорозького отамана влітку 1677 р. не зовсім зрозуміла. Розсердив він російську владу ще й під час обговорення того, як учинити з відвойованим Чигирином. Цар послав Тяпкіна до двох командувачів, і вони рішуче відповіли, що місто треба обороняти (те ж саме російському послу радив константинопольський патріарх). На запитання про Сірка гетьман відповів, що того підкупив султан за тридцять тисяч червоних. Сам кошовий дав новий привід для доносу на себе, коли порадив гетьманові зруйнувати й покинути Чигирин, аби якомога краще захистити Київ. Самойлович витлумачив таку пораду як доказ того, що Сірко разом з Юрієм Хмельницьким хоче затвердитися на Правобережжі, а потім відбудувати Чигирин. Проти запорозького вождя було зібрано численні побічні докази, але довести його намір перейти на бік турків Самойлович не міг.

Тим часом візир Кара-Мустафа за наказом султана збирав величезну, добре озброєну армію для нового походу на Чигирин. Знаючи це, гетьман і російські урядовці не сиділи склавши руки. Ще в грудні 1677 р. у Рильську було вирішено відправити в місто шість тисяч козаків і стільки ж російського війська (навесні наступного року туди прибув Гадяцький полк у повному складі на чолі з Федором Криницьким). Чигиринським полковником був призначений згаданий Коровка-Вольський, якому довелося заради цього поступитися урядом генерального хорунжого Степанові Забілі. Цар же новим командиром чигиринського гарнізону призначив Івана Ржевського, того самого, котрий був воєводою в Ніжині під час повстання Брюховецького. Ржевський приїхав до Києва, звідки він мав привезти до місця своєї служби харчові запаси, — але їх не було. Ще в гіршому становищі опинився сам Чигирин — укріплення були зруйновані, військ бракувало, їсти не було чого, поруч роз'їжджали татари.

Щоби поквапити Самойловича й Ромодановського з Москви, до них відправили гінця. Ромодановський обіцяв виступити до Дніпра якомога швидше. Проте гетьман заспокоював росіян, стверджуючи, що поспішати нема куди: турки підходять повільно. Справді, війська й припаси встигли прибути до Чигирини (прийшли туди й кілька сотень козаків зі Слобідської України). Будівництво нових укріплень очолив шотландець Гордон, вправний інженер і дуже відповідальна людина.

Улітку, коли турки вже переправлялися через Дністер біля Тягині (Бендер), до Чигирини для допомоги у фортифікацій-

них роботах прийшли Ніжинський і Лубенський полки. Ще раніше до міста приїхав Павло Животовський, призначений наказним гетьманом, тобто командиром українських військ. Старшини, як бачимо, у місті вистачало. А от козаки двох згаданих полків через якийсь час повернулися на лівий берег. Взагалі, Чигирин до оборони підготовлений був не дуже добре. Залога складалася менш ніж із дванадцяти тисяч во-яків, в обох замках налічувалося п'ятдесят п'ять гармат різного калібру (половина дрібних) і чотири мортири, а запасів пороху не вистачило б на тривалу облогу. А що важливіше, російсько-українська армія Ромодановського й Самоїловича згаяла півтора місяця, отаборившись на річці Артополот (північ Полтавської області). За наказом царя командувачі очікували підходу князя Каспулата Черкаського з калмиками й татарами.

У червні на околицях Чигирини вже діяли буджацькі татари, а 8 липня підійшла нарешті турецька армія під проводом Кара Мустафи, у складі якої, разом з татарами й румунами, було близько ста тисяч во-яків. Візир разом з усіма підлеглими був твердо налаштований перемогти або вмерти — невдача обернулася б для них стратою. Головні російські й українські сили у той час уже стояли біля згаданої Бужинської пристані й повільно переправлялися на другий берег. Під час переправи на них кілька разів нападали татари, а 12 липня — хан з усією ордою й великим загоном турків. Татари ще раніше спромоглися захопити сусідній Крилів. Битва тривала майже без перерви й потім, коли армія Ромо-

дановського й Самойловича успішно отаборилася на правому березі. 29 липня нарешті з'явився князь Черкаський зі своєю кіннотою. 3 серпня, після завятих боїв, турки були змушені залишити Стрільникову гору (першими на неї вдерлися триста донських козаків, які всі там полягли), що дозволило російсько-українській армії впритул наблизитися до Чигирина. Становище міста було дуже важким: турки копали шанці все ближче до нього, укріплення безупинно обстрілювалися з артилерії (протягом дня випускали іноді понад 1200 ядер і гранат), рили під них підкопи, щоб закласти міни. Захисникам важко було щось цьому протиставити, крім відчайдушних вилазок. Російських стрільців поволі охоплював страх.

Турки підірвали близько десяти мін під укріпленнями обох замків, але завдяки вжитим Гордоном заходам не змогли скористатися з цього (цікаво, що росіяни, які не дуже довіряли інженерним здібностям шотландця, зрештою повірили, що він знає засоби проти будь-яких турецьких хитрощів, хоча працювали за його вказівками все одно неохоче). Проте ворог спромагався підпалювати укріплення запальвальними ядрами. Місто було обложено майже з усіх боків, але двом тисячам козаків, посланим Самойловичем (командував ними сердюцький полковник Жеребило) вдалося прорватися. На жаль, сам гетьман і його напарник, воевода Ромодановський, після перемоги на Стрільниковій горі не зважувалися на прямий напад на головні сили турків (хоча візир зневірився у власних силах так, що аж ладен був відступити до Туреччини, ризикуючи отримати смертний ви-

рок), а обмежувалися тим, що стояли за дві милі від Чигирина й вряди-годи посилали туди підкріплення. Утім, траплялося й таке, що Ромодановський вимагав їх повернути.

Натиск на місто посилювався з кожним днем. Саме 3 серпня вбили воеводу Ржевського. Замість нього комендантом обрали Патріка Гордона. Турки не мали змоги довго тримати в облозі Чигирин, їхнє військо явно поступалося міццю армії Ромодановського й Самойловича. До того ж із тилу на бусурман нарешті почали насакувати запорожці. Але пасивність гетьмана й російського командування дозволила Кара Мустафі перемогти. Під міськими укріпленнями щодня рвалися міни: перелякані стрільці раз у раз кидали їх. Вилазки вже не приносили ніякого успіху. Наприклад, 11 серпня вилазка скінчилася зовсім ганебно — німецький полковник, який нею командував, звалився у рів, і турки стали вивуджувати його звідти гаком. Російські вояки закидали їх гранатами й допомогли полковникові вибратися назад, але турки вже почали обстрілювати те місце з гармат. Того ж таки дня почався вирішальний штурм міста. Черговий вибух мін зруйнував велику ділянку міської стіни, спалахнула пожежа. Турки зайняли місце проламу, а козаки, злякавшись, побігли. Після бою обложені мусили покинути Чигирин. Один із мостів під час відступу підломився, у Тясміні потонуло багато козаків, серед них і полковник Криницький. Зрештою, місто згоріло, а залишки гарнізону зібралися до верхнього замку. Але Ромодановський не мав бажання обороняти і його. Уночі за його наказом укріплення було підірвано, а залога пішла із замку. Османи негайно його атакували, почалася паніка. Як

відомо, так сталося, що Гордон проривався з Чигирина через натовпи ворога на самоті. Урешті турки зайняли все місто, але кілька тисяч їх загинуло, коли вибухнув головний пороховий погріб.

Наступного ранку армія Ромодановського й Самойловича відступила на лівий берег. Під час переправи козаки в чолі з полковниками Жученком і Уманцем напали на турків і завдали їм суттєвих втрат. Щодо гетьмана, то він бажав якнайскоріше сховатися в безпечному місці.

Незабаром пішов з-під Чигирина й візир. Але частина турецького війська з козаками Юрія Хмельницького лишилася на Правобережжі, зайняла Черкаси, Корсунь, Стеблів і Немирів і зруйнувала Канів, укотре спустошивши цю багатотраждальну землю (Хмельницький намагався вдертися й на Лівобережжя, але марно). Наступного року все, що вціліло південніше Києва, розорив уже загін Семена Самойловича, старшого сина гетьмана. Майже всі місцеві мешканці — хто добровільно, а хто примусово — перейшли на Лівобережжя.

Довкола чигиринської поразки й дотепер точаться суперечки. Зазвичай, пояснюючи її причини, історики посиляються на надмір обережності і слабкі полководницькі таланти Івана Самойловича та боягузтво Григорія Ромодановського, — турки попередили боярина, що він отримає голову свого сина Андрія, напхану соломою, якщо завдасть їм поразки під Чигирином. Є думка, що російський уряд, побоюючись великої війни, таємно домовився з Мехметом IV,

і дивне поведження командуючих у 1678 р. було спектаклем. Зміст секретного наказу, надісланого царем Ромодановському в липні того року, здається, свідчить на користь цієї версії. Хай там як, а Ромодановського визнали винним, усунули з посади, а у 1682 р., під час повстання в Москві після смерті Федора Олексійовича, стрільці вбили князя начебто за чигиринський похід. Гетьман, у свою чергу, досить легко відбувся.

Становище України наприкінці 1678 р. викликало сильну тривогу (падіння Чигирини тоді стурбувало всю Європу, а також збурило хвилю повстань мусульманських і навіть язичницьких народів у Росії, які зневірилися в могутності «білого царя»), яка, на щастя, виявилася марною. Туреччина зазнала у двох чигиринських походах серйозних втрат і вже не наважувалася йти на Київ. Незабаром почалися мирні переговори: Федір Олексійович і Мехмет IV віддали наказ про це майже одночасно.

Річ Посполита, спонукувана імператором Священної Римської імперії й папою, які тоді справді побоювалися, що турки вдеруться до Австрії, намагалася схилити Росію до продовження війни. Ян Собеський пропонував допомогу проти турків (за гроші), але цар не пристав на таку пропозицію. Перш ніж щось відповісти полякам, він послав дяка Українцеву порадитися з Іваном Самойловичем. Гетьман не довіряв королю й казав посланцеві, що це пастка, мовляв, Собеський жадає обопільного виснаження турків і росіян, а при нагоді може перейти на бік султана. Та й мирний до-

говір із Річчю Посполитою досі не був підписаний. Замість такого небезпечного союзу Самойлович радив швидше укласти мир із Туреччиною. Мабуть, ця його думка свідчить про прагнення української еліти підтримувати баланс між державами, які оточували Військо Запорозьке. З іншого боку, Самойлович міг розлютитися на поляків тому, що саме тоді Собеський почав нове переслідування православ'я в Речі Посполитій з метою навернути якнайбільше людей до церковної унії.

Не обминув гетьман і шансу для чергового доносу на Івана Сірка. Тепер кошовий був обвинувачений уже в змові не з Юрієм Хмельницьким і ханом, а з поляками. До речі, того року султан посилав військо на Січ із наказом розорити козацьке гніздо. Турки підійшли до Січі дуже близько, але, почувши про те, що на допомогу йдуть російські війська, відступили. Пропонував тоді свою допомогу й Самойлович, але у відповідь одержав від Сірка лист такого змісту (у стислому переказі): «Дякуємо, але якщо ви допомагатимете нам так, як Чигирину, то краще не треба».

А вже 1 серпня 1680 р. видатний козацький ватажок помер. Кошовий писар Биховець розповідав у Москві, що смерть була наслідком невдачі у внутрішньополітичній боротьбі: частина запорожців зруйнувала плани Сірка на спільний похід із поляками, метою якого мало стати визволення Лівобережжя й навіть Слобожанщини з-під російської влади й, звичайно, усунення Самойловича. Правда це чи ні, сказати важко. Але варто зважити на те, що Сірку тоді було не менш як сімдесят років.

Наприкінці 1679 р. російські послы приїхали на мирні переговори до Криму. У 1681 р. хан від імені султана уклав Бахчисарайський мир (точніше, перемир'я на 20 років) на таких умовах:

- 1) кордон між Росією й Туреччиною йде за Дніпром;
- 2) під владою царя на Правобережжі лишаються Київ із повітом (межа мала проходити трохи північніше Ржищева) і Запорозька Січ (на це султан не дав остаточної згоди);
- 3) Правобережжя мусило бути пустелею, Туреччина позбавлялася права відбудовувати там міста (ця умова досить швидко була порушена).

Цікаво, що Росія згідно з тим договором зобов'язувалася платити ханові так звані «поминки», тобто данину, або викуп, за ненапад. Крім того, почався обмін полоненими — додому повернулися люди, що пробули в бусурман по кількадесят років, а серед них уже відомі нам Василь Шереметьєв і Андрій Ромодановський. Важливішим для України наслідком Бахчисарайського перемир'я було завершення «Великого згону» — насильницького переселення всіх людей на Лівобережжя. Проте цілком порожнім Правобережжя ніколи не було. У тому ж 1681 р., якщо вірити літопису Величка, Петро Суховій нагадав про себе, пішовши до Корсуня з частиною запорожців для того, щоб знову стати гетьманом, але його легко розбили лівобережні війська (не виключено, що Величка щось напугав і мова йде про бої з Юрієм Хмельницьким).

Отже, грізні 70-ті роки обернулися для Івана Самойловича успіхом. Він не тільки спромігся не допустити вторгнення

Османської імперії на Лівобережжя, але й анітрохи не постраждав від падіння Чигирин. Більше того, перегін населення з правого берега на лівий зміцнив гетьманську владу, водночас назавжди унеможлививши суперництво двох рівних володарів України. Формально Самойлович зберігав за собою титул «гетьмана обох боків Дніпра», але фактично після 1679 р. у Дніпра залишився лише один бік: на іншому лежала пустеля. Ще однією удачею була смерть Івана Сірка: вона поклала кінець суперництву за гетьманську булаву. З того часу небезпеку для Самойловича міг нести лише московський уряд. Але гетьман сподівався на те, що цар не повірить доносам на відданого йому слугу, і так упевнився в надійності свого становища, що втратив будь-яку обережність щодо власної старшини й навіть задумав розширити кордони Гетьманщини. Це вже було радше внутрішніми українськими справами, але саме через такі внутрішні справи гетьман зрештою зламав собі шию.

8

Після фактичного закінчення війни, 1679 р., в житті мешканців Лівобережної України настає мирний період. Власне кажучи, ця земля не знала серйозних бойових дій починаючи з 1671 р. Це, разом з напливом людей із того боку Дніпра, створило передумови для зростання економіки, збільшення суспільного добробуту, але також і соціального розшарування. Розшарування підсилювалося й тим, що на Лівобережжя в середині 70-х рр. переселилася майже вся старшина Доро-

шенка й Ханенка. Ці козаки, з одного боку, більше за своїх «місцевих» колег звикли до розкошів, а з іншого — вони більше цінували польську шляхетську демократію. Не дивно, що саме ця група старшини відіграла головну роль у змові проти Самойловича в 1687 р., адже гетьман в останні роки свого правління відверто впав у деспотизм, за що його зне-навиділи майже всі підлеглі.

Але перш ніж перейти до історії Коломацького перево-роту, треба оглянути найважливіші історичні події заключ-ного періоду правління Івана Самойловича. По-перше, геть-ман замірився відновити той статус Війська Запорозького, що був утрачений під час Руїни, — від війни з Туреччиною та нескінченних інтриг проти суперників, які звичайно спиралися на ті чи інші іноземні держави, Самойлович пе-рейшов до спроб об'єднати Україну. Першим кроком на цьому шляху виявилася, як ми вже бачили, Переяславська рада 1674 р., другим — капітуляція Дорошенка в 1676 р. Самойлович став гетьманом обох боків Дніпра, а розкол України майже минув. Після смерті Івана Сірка гетьман, здавалося, не мав гідних конкурентів у боротьбі за булаву. На жаль, цілковите знелюднення Правобережжя завади-ло відновленню держави Богдана Хмельницького початку 50-х рр. Тоді гетьман звернув увагу на Слобідську Україну. Ця територія на північно-східних кордонах України (яка охоплювала й частину сучасної Росії, насамперед у Вороне-зькій області) інтенсивно заселялася в середині XVII ст., переважно вихідцями з руських земель Речі Посполитої. У той час там функціонували чотири козачі полки — Ост-

рогозький, Харківський, Охтирський, Сумський (у 1685 р. до них додався Ізюмський, а до 70-х рр. були й інші), — які за устроєм не відрізнялися від власне українських. Але підпорядковувалися вони російському уряду (Розрядному приказу, а згодом — Великоросійському) і місцевим воєводам. У 1680 р. Самойлович, посилаючись на спустошення Правобережжя й вплив людей, яких йому доводилося годувати «з власної скриньки», пропонував розселити їх на Слобожанщині, а заодно й приєднати цю землю до України. У Москву для переговорів були відряджені Іван Мазепа й племінник гетьмана Михайло (в історичних джерелах його називають Галицьким або Гадяцьким). Але Росія, зрозуміло, не мала наміру віддати гетьману частину власної території й таким чином підсилити його державу.

Лівобережжя в той час зберігало зв'язки з Річчю Посполитою, і то чи не тісніші, ніж із Росією. Законодавство України ґрунтувалося на Литовському статуті, у культурному житті значне місце посідала польська мова (твори нею на захист православ'я писали ще у 80-х рр. XVII ст.), в обігу була польська монета, наприклад полтораки (півтора гроша), відомі серед українців як «чехи». Аби позбутися їх, Москва в 1675 р. вирішила (і всього лише через десять років приготувань почала) карбувати в Сєвську власні чехи. Цікавий у цьому відношенні виданий від імені Івана й Петра Олексійовичів указ 1682 р., в якому українці («черкаси») згадані як іноземці, разом з німцями та «іншими народами».

До того ж нам не відомо, як ставилися до задуму Самойловича самі слобожанські козаки. На Слобідській Україні

полковників обирали довічно, тому в багатьох полках утвердилися старшинські династії, як от Донець-Захаржевські у Харківському. На Гетьманщині ж лише за Самойловича почала відходити традиція частої зміни полковників, які цілком залежали від вищої влади. До того ж гетьман, хоча й роздавав старшині безліч маєтків (пам'ятаючи й про себе, ясна річ), не вагався відбирати деякі з них назад, попри те що формально землю дарував сам цар (за поданням з Батурина). Ще частіше Самойлович позбавляв прав на маєтки вдовиць і дітей їхніх колишніх власників. Зрозуміло, такі вчинки страшенно дратували старшину. Щодо ідеї приєднання Слобожанщини до Лівобережжя, то — вже як гетьман — Мазепа двічі повертався до неї у другій половині 90-х рр., але також марно.

Самойлович дивився не лише на схід. У 1685 р. він відрядив до Москви регента генеральної військової канцелярії Василя Кочубея з пропозицією висунути претензії на всі землі, що належали історично до Київської Русі, а на той час — до Польщі: Поділля, Галичину, Волинь і Підляшшя (чомусь забувши про Білу й Чорну Русь). Росія в той час готувалася до важливої зміни у своїй зовнішній політиці, а саме до нової війни з Туреччиною в складі коаліції європейських держав. У 1683 р., як відомо, облогою Відня розпочалася вирішальна битва Османської імперії з християнським світом. Урятувала австрійську столицю об'єднана європейська армія на чолі з Яном Собеським, де воювали й півтори сотні запорожців, ще близько трьох тисяч приєдналися до них трохи пізніше.

Самойлович лишався впертим ворогом Польщі й навіть перешкоджав козакам найматися у тому році до королівського війська. На цьому частково ґрунтується і його порада цареві, передана з Кочубеєм, — адже поляки насилу погодилися віддати Росії Київ, а про Галичину й Підляшшя навіть не йшлося. А гетьман, не зупиняючись думкою на власному народі, посилався на інтереси православних слов'ян, румунів і греків, які жили під султанською п'ятою. Ослаблення Туреччини й можливе завоювання Австрією Балканського півострова, на думку Самойловича, лише погіршило би становище місцевого населення — бо його почали б заганяти до унії.

На зовнішньополітичний рівень Самойлович намагався вийти і з огляду на бажання підвищити статус власної родини, хоча основним завданням «династичних» шлюбів було зміцнити його владу на Гетьманщині й, можливо, перетворити Україну на спадкову монархію. Точно не відомо, коли гетьманських синів припинили викликати до Москви як заручників. Хай там як, а під час стрілецького бунту 1682 р., коли один із них приїхав у столицю, князь Іван Хованський, ватажок повсталих, писав новим царям Івану й Петру (а власне, царівні Софії, яка до 1689 р. керувала Росією), запитуючи, як його прийняти. Хованський, мабуть, шукав примирення, але його заманили в пастку й стратили. Щодо синів Самойловича, то гетьман приблизно з того часу почав висувати їх на відповідальні посади (забувши, що протекція Дем'яна Ігнатовича братам стала однією з причин

скинення того десятима роками раніше). У 1682 р. він призначив Семена стародубським полковником, а Григорія Коровку-Вольського перевів у Київський полк замість Костянтина Солонини. Стародубське полковництво було не абичим: найпівнічніший полк Лівобережжя рідко зачіпали татари, а через його столицю йшла торгівля з європейськими країнами.

Гетьман потроху усував занадто самостійних козаків зі старшини. У тому самому Переяславському полку, одному з найнебезпечніших, у 1675 р. полковника Райчу-Думитрашка замінив інший серб — Василь Войца (Сербин). У 1682 р. Войца був відсторонений від посади й незабаром заарештований, а Думитрашка в 1683 р. навіть віддали під суд. Переяславським полковником гетьман зробив відданого йому Леонтія Полуботка (у 1668 р., за полковника Самойловича, чернігівського писаря), зятем якого був син впливового в Переяславському полку Федора Сулими (відповідно, онук гетьмана 30-х рр. XVII ст.): Семен Самойлович ще в 1680 р. одружився з Марією Федорівною Сулимою (у шлюбі в них народилися дві дочки, обидві Марії).

Гетьман змінив на посаді ще одну впливову людину — чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського. У 1683 р. на його місце був призначений Григорій Самойлович, який до цього нібито керував Новомлинською сотнею Ніжинського полку. На деякий час батько перевів Григорія до все того ж Переяславського полку. Дуніну-Борковському гетьман надав уряд генерального обозного — взагалі-то, найвищий серед старшини. Але невідомо, чи був Василь

задоволений. На той час полковницькі посади, здається, були вигіднішими за генеральні старшинські.

Під час «чистки» 1682—1683 рр. гетьман примудрився посваритися з сім'єю Забіл — однією з найвпливовіших на Лівобережжі, — а ця родина до того ж була з його родиною посвоячена. Старого Петра Самойлович відсторонив від обозництва, а в його сина Степана відібрав уряд генерального хорунжого, призначивши на його місце Михайла Миклашевського.

Ми вже знаємо, що Григорій побрався з дочкою Брюховецького і московської дворянки Дарини Іспанської, але з огляду на те, що дівчина народилася не раніше 1666 р., деякі дослідники вважають, що вона могла бути дочкою Брюховецького від якогось попереднього шлюбу, хоча в таких припущеннях немає потреби — дружині Семена Самойловича в 1680 р. було п'ятнадцять років, приблизно стільки ж могло бути нареченій Григорія.

Іван Самойлович зміг породичатися з аристократією і за допомогою інших шлюбних проектів: його дочка Параска в 1682 р. вийшла заміж за боярина Федора Шереметьєва, якого гетьман обрав із чотирьох кандидатів, запропонованих царем Федором Олексійовичем. Параску гетьман планував віддати за князя Святополк-Четвертинського (нащадка Рюрика), але Росії не сподобався такий союз із підданим Речі Посполитої. У 1685 р. не встигли чоловіка Параски призначити за проханням гетьмана київським воєводою, як вона померла. Але Юрій Святополк-Четвертинський, племінник

нового київського митрополита, таки побрався з іншою гетьманівною, Анастасією (найпевніше, у 1690 р.) — у них народився син Василь, який пізніше постригся в ченці. У Григорія Самойловича ж залишилася дочка, яка вийшла заміж за полковника Юрія Кожуховського та, за сімейною легендою, стала бабцею відомого польсько-українського письменника й політичного аванюриста Міхала Чайковського.

Смерть Параски була не єдиним ударом, якого доля завдала Івану Самойловичу. У тім же 1685 р. помер Семен, його первісток. Семена поховали в Києві, а стародубським полковником був призначений його молодший брат Яків. Щодо Якова, то він побрався з Ганною, дочкою генерал-майора смоленської шляхти Володимира Повало-Швайковського.

Як бачимо, гетьман, незважаючи на ворожнечу з поляками (він навіть запевняв російських урядовців, що король підсилав до нього вбивць), намагався встановити зв'язки з православною аристократією Речі Посполитої. Великим успіхом із цього погляду був шлюб його дочки з князем Святополк-Четвертинським (нащадки Четвертинських, які перейшли в католицизм, живуть у Польщі й дотепер).

Є підстави вважати, що у 70-ті або 80-ті рр. XVII ст. у гетьмана-поповича з'явився й власний герб. Це був щит трохи дивної для православного шляхтича форми (розповсюдженій серед поляків та німців). На червоному тлі трикутником розташувалися чорні лапчасті хрести (два внизу, один угорі). Подібні хрести зустрічаються й на волинському гербі (білий хрест на червоному тлі).

Завершуючи розмову про родичів гетьмана, згадаємо ще трьох. Свого шурина Костянтина Голуба Самойлович призначив наприкінці 70-х рр. генеральним бунчужним замість Полуботка (той став генеральним осавулом). Посвоячився з гетьманом через Сулим і один із найбагатших купців Лівобережжя, киянин Максим, відомий як Васильківський, або Печерський (власне, прізвища в нього не було). Цей купець примудрився орендувати Печерськ та інші околиці Києва, а згодом навіть маєтки Сапіг на Правобережжі. Він мав власний міст через Дніпро — Васильківський, — і до його київської оселі раді були завітати відомі люди, як-от згаданий Патрік Гордон.

Є звістки й про Мартина Самойловича, який зайняв парафію роменського протопопа по смерті Тимоша, іншого гетьманського брата. Мартин одержав у власність село Оксютинці, але це не задовольнило його апетит. Після скинення Івана Самойловича у 1687 р. жителі Ромен подали на Мартина чолобитну з п'ятдесяти семи пунктів. Протопопа обвинувачували в розкраданні церковних прибутків, хабарництві, продажі парафій, грабунках, сваволі, побоях. Особливо скаржилися на нього попи, яких він перетворив на власних слуг.

Взагалі, з ім'ям Самойловича зазвичай пов'язують розквіт корупції в Україні. Зважаючи на те, що гетьман через власні пихатість і самоправність згуртував проти себе майже всю старшину, яка під час Коломацького перевороту 1687 р. намагалася висунути проти нього якомога тяжчі обвинувачення, це питання видається недостатньо висвітленим — як і багато інших питань української історії епохи Самойловича.

Після укладення Бахчисарайського договору 1681 р. Правобережна Україна отримала спокій на дуже короткий час. У Немирові турки поставили гетьманом Юрія Хмельницького. Розпочалася відбудова міст, туди повернулася частина тих, хто потрапив на лівий берег Дніпра. Селилися на спустілих землях і румуни. У Чигирині полковником став Петро Уманець, який, щоб нашкодити втікачам, посилав на Лівобережжя паліїв.

Юрій Хмельницький недовго тримався на гетьманському уряді. На Поділлі люди аж стогнали від його здирицтва й звірячої жорстокості, тому турки усунули його й призначили гетьманом Георгія Дуку, молдавського господаря. Дука виявився добрим правителем, але, коли в 1683 р. відновилася війна Речі Посполитої проти Туреччини, потрапив до поляків у полон. Власне ж, через Хмельницького султан утратив терпіння в 1685 р.: як розповідає Величко, горезвісний «князь сарматський» замучив до смерті дружину якогось багатого єврея. Той поскаржився каменецькому паші. Паша, довідавшись, що султан не має наміру заступатися за злочинця, за тодішнім суворим законом засудив Хмельницького до смерті, і того відразу ж задушили яничари. Замість Хмельницького турки призначили гетьманами ще кількох людей.

Поляки з 1683 р. почали ставити на Правобережжі своїх гетьманів — Степана Куницького, Андрія Могилу, Григорія Івановича (перші два довго не протрималися). Відроджувалися й козацькі полки. Уже у 80-х рр. фастівським полковником стає відомий Семен Палій.

Росія увесь цей час, як уже зазначалося, готувалася до війни проти Туреччини на боці Священної Ліги, яку Папа Римський урочисто проголосив у складі Австрії, Польщі й Венеції, а також численних союзників, що приєдналися до них згодом. Єдиною перешкодою була відсутність мирного договору з Річчю Посполитою. Та ніяк не бажала поступатися Києвом. Після двох років переговорів із польськими й австрійськими послами Василь Голіцин, який фактично керував тоді російською політикою, домігся свого. Київ був викуплений за 146 тисяч карбованців. Разом із ним, за умовами «вічного миру», Росія одержувала Смоленщину, Сіверщину, Лівобережжя й Запорозжя. Але можливість оволодіти хоча б південно-східною частиною Правобережжя Москва втратила.

Самойлович, із яким російський уряд радився під час перемовин, усіма засобами перешкоджав союзу з Польщею, обстоюючи збереження миру з Туреччиною. Але вплив Самойловича був несумірний із тим, що мав князь Голіцин, один із найосвіченіших, найшляхетніших і найбагатших людей Росії тих років. Він був фаворитом царівни Софії, канцлером («царської великої печатки й посольських справ охоронцем») і до того ж полонофілом. Гетьмана Голіцин незлюбив ще з Російсько-турецької війни 70-х рр., бо сам ворогував із Григорієм Ромодановським, приятелем Самойловича. Спроби гетьмана переконати Москву не приєднуватися до коаліції західноєвропейських держав скінчилися на тому, що в 1686 р. окольничий Неплюєв привіз йому догану за «противенство». Самойлович злякався, перепросив і, відповідно до царсько-

го указу, почав готуватися до фатального для себе походу на Крим.

Обставини міжвоєнного періоду 1681—1686 рр. безпосередньо вплинули на передостанню значну подію часів Самойловича — перехід українського православ'я під владу московських патріархів.

По смерті Йосипа Тукальського у 1675 р. нового київського митрополита не висвячували — архієпископ Лазар Баранович був містоблюстителем п'ятнадцять років поспіль (з 1670 р.). Але таке невизначене становище не влаштувало володаря Батурина. По-перше, перебування Діонісія Балабана та його наступника Тукальського на Правобережжі надавало більшого авторитету чигиринському гетьманові, а це мало дошкуляти як Сомку, Брюховецькому й Многогрішному, так і, власне, Івану Самойловичу. Гетьман, здається, навіть після миру 1681 р. не переконався у міцності власної держави, тому намагався посилити її за рахунок Москви. Лише цим можна пояснити прохання (наприкінці 1684 р.) переселити до Києва, Чернігова й Переяслава кілька тисяч росіян із сім'ями. По-друге, Самойловичу не подобалося, що деякі представники церкви час від часу набували забагато політичної ваги. Гетьман пам'ятав про єпископа Мефодія та протопопа Адамовича, а відносини з Барановичем у нього теж були не найкращі. Незайнята київська митрополича кафедра вабила можливістю поставити на неї приближену людину й відкинути таким чином чернігівського архієпископа на друге місце серед українських ієрархів.

Традиційно подібні справи освячувалися через Константинополь. Власне, східних патріархів умовити було не так і важко (ясна річ, отримавши наперед згоду Москви): православні руські землі були для них єдиною надією й опорою, а також джерелом значного прибутку. Але жоден патріарх не зважився б на подібний крок без згоди великого візира, бо ризикував власним життям. Домовлятися з турками було важче, тим паче що після смерті Тукальського, який мешкав у Чигирині, в них могло з'явитися бажання висвятити нового владику для своїх володінь на Правобережжі. Крім того, на думку візира, не можна було виключити впливу поляків на київську кафедру.

До того ж Росія наполегливо нав'язувала гетьману та православному духівництву ідею переходу Київської митрополії під владу московського патріарха. Лазар Баранович, хоча й був людиною, прихильною до православного царя, ніяк не приставав на цю ідею. Як бачимо, зацікавленість Самойловича в позбавленні архієпископа місцеблюстительської посади збігалася з намірами московського патріарха Іоакима. Однотумцями вони були й щодо Бахчисарайського перемир'я. Іоаким був досить цікавою особистістю. Ще як російський дворянин Іван Савьолов він у 1654 р. почав військову службу і відразу ж опинився у складі армії, що пішла на Білорусь. Пережите під час бойових дій так його вразило, що він назавжди зненавидів війни, а наступного року постригся в ченці у Києво-Межигірському монастирі за кілька кілометрів від Вишгорода (зруйнованому за Сталіна). Ще через два роки Іоаким звернув на себе увагу патріарха Ни-

кона і був переведений до Росії, а вже у 1674 р. його висвятили на патріарха. Людиною він був не дуже освіченою (якщо вірити старообрядцю Федору Іванову, супротивнику Никона та всіх його наступників, десь у середині 60-х рр. Іоаким зізнався царю: «Я, государю, не знаю ані старої віри, ані нової, але що велять начальники, те й робитиму»), проте жорсткою. Бувши патріархом, він зазвичай чинив те, що вважав за потрібне, не боячись навіть царя Олексія Михайловича.

Перша спроба спільного наступу московського патріарха й гетьмана на українське православ'я могла статися ще наприкінці 1683 р., коли помер архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Самойлович порадив Іоакиму благословити вибори нового архімандрита, тобто взяти їх під власний контроль. Але українське духовництво на свій розсуд обрало Варлаама Ясинського, який отримав посвяту від Барановича.

Але в 1684 р. знайшовся інший добрий кандидат на Київську митрополію, луцький єпископ Гедеон із княжого роду Святополк-Четвертинських. Він покинув власну єпархію, бо був не в змозі витримати гноблення православних з боку короля та його спільників-уніатів. Гедеон боявся, що його вб'ють або ув'язнять у Марієнбурзі (де свого часу побував і Тукальський). Єпископ приїхав до Батурина, бо мав з гетьманом дуже приятні стосунки: його небіж Юрій ще за кілька років перед тим сватався до дочки Самойловича. Не дивно, що гетьман відразу ж узявся здобувати для Гедеона київську кафедру. Ще про одну привабливу рису його характеру Самойлович відверто писав сам: «Це людина добра та тиха, яка ніякої влади не бажає». Патріарх Іоаким дав згоду на обран-

ня Гедеона і прямо сказав, що справа має йти без будь-якої участі константинопольського владика. Але українці, навіть Самойлович і Четвертинський, ставилися до цього питання не так легковажно, побоюючись анафеми. Відкрито проти висвячення нового митрополита ніхто не висловлювався, але потай Лазар Баранович і Варлаам Ясинський вирішили не брати в цьому участі.

У липні 1685 р. відбулися вибори. Церковних діячів на них було дуже мало — найважливіше, що не було містоблюстителя Барановича, — проте до Києва приїхали довірені особи гетьмана: генеральний осавул Іван Мазепа, переяславський полковник Леонтій Полуботок та ще три полковники. Попри те що собор за таких умов змусив багатьох відчутти, за словами Самойловича, «розкраювання розуму», Мазепа м'яко переконав духівництво не пручатися. За кандидата агітувати не було потреби: він був єдиним. Після того як Гедеон Четвертинський прийняв від собору митрополію, Самойлович відразу ж написав листа до Москви з двома проханнями: зберегти за київським владикою всі його права (навіть право називатися екзархом константинопольського патріарха, що було з канонічної точки зору абсурдом) і якнайскоріше умовити того ж таки патріарха дати свою згоду на вилучення всіх руських епархій Речі Посполитої з-під його омофору. Баранович і Ясинський протестували проти обрання Гедеона, але марно. Нового митрополита урочисто висвятили у Москві, причому царі задовольнили всі його прохання щодо збереження прав київської кафедри (крім недоторканності титулу екзарха), а от патріарх відразу ж почав «упокорювати» свого нового підлеглого, який

не мав нічим відрізнятися від усіх інших російських владик. Змін зазнав і титул митрополита — відтепер він був «київський, і галицький, і Малої Русі», а не «всієї Русі».

Отож Іван Самойлович заспокоївся щодо політичної конкуренції з боку українського духовництва: Гедеон не лише був «його» людиною, але й отримав наказ від Москви ніяк не втручатися у гетьманські справи.

Що стосується згоди архієпископа Нового Рима й Вселенського патріарха, то отримати її було легше, ніж здавалося б. По-перше, Самойлович посилався на грамоту патріарха Єремії II, начебто дану через його посланця ще під час укладання Брестської унії (Єремія помер у 1595 р., тому щодо цього є певні сумніви). По-друге, Самойлович мав письмовий дозвіл на перехід Києва під омофор Москви від патріарха Парфенія, який із 1657-го до 1684 р. займав найпочеснішу православну кафедру п'ять разів. Але у 1686 р., коли до Туреччини прибули Микита Алексєєв (від російського уряду) та Іван Лисиця (від гетьмана), Парфенія вже встигли змінити його звичайні суперники, спочатку Яків, а потім Діонісій IV, на дивне прізвисько Мусульманин. Посланцям довелося вжити дипломатичних заходів — насамперед піднести подарунки. Спершу справа не посувалася, бо проти московського заміру вперто виступав патріарх ерусалимський Досифей II. Діонісій вагався. Остаточне рішення було за великим візиром, який у межах Османської імперії був найвищим авторитетом в ісламському богослів'ї, а в християнському і поготів. Кара-Мустафа на той час уже помер, візиром був боснієць Сари Сулейман, який жодним чином

не хотів розсердити Росію, аби вона не приєдналася до союзу європейських держав. Візир легко погодився на прохання Алексеєва, а Діонісій із Досифеєм миттєво пригадали, що передача Київської митрополії ніяк не суперечить православним канонам. Обом патріархам Алексеєв подарував по дві сотні червоних, Діонісій отримав ще й соболі.

Ясна річ, коли Росія все ж таки розпочала війну проти Туреччини, візир змінив погляди на православні традиції, тому й Діонісія за його поступливість росіянам укотре скинули з патріархії, а Досифей надіслав до московського владика листа з докорами за неканонічне привласнення київської кафедри. Замкнули вони стайню, та коли коней уже вкрали.

10

Отже, восени 1686 р., після укладення миру й союзу з Польщею, російський уряд ухвалив іти походом на Крим. Очолив російське військо князь Василь Голіцин — невідомо, чи з власної волі, чи тому, що не мав іншої ради. У травні наступного року сотисячне російське військо зібралося на лівому березі ріки Мерла (або Мерли, на заході теперішньої Харківської області) і незабаром рушило на південь. Цікаво, що десь по дорозі Голіцин зупинився на два тижні, очікуючи, коли привезуть ікону Богородиці: якийсь чернець розповів про свої видива й переконав командувачів, що без ікони вони зазнають поразки. Підмога росіянам прийшла у вигляді українського війська на чолі з гетьманом, поруч з яким було кілька генеральних старшин та вісім або дев'ять полковників (не рахуючи сердюцьких

і компанійських). Продовжуючи тему знамень, можна пригадати розповідь Величка про те, що під Самойловичем — символічно! — спіткнувся кінь, коли гетьман саме залишав свою батуринську резиденцію. Втім, не варто забувати, що здоров'я володаря України на той час було дуже слабке: він страждав від головного болю й часткової втрати зору.

П'ятдесят тисяч козаків зустрілися з армією Голіцина 2 червня на березі Самари. Побудувавши мости через ріку, вони разом рушили на Крим, переправилися через річку Кінську й наблизилися до Запорозької Січі, діставшись річки Карачакрак. Татари, правду кажучи, злякалися, тому зібрали всі наявні сили за Перекопом. Але похід великої російсько-української армії скінчився нічим — Голіцин натрапив на випалений степ. Коням не було чого їсти, а їхня загибель дорівнювала втраті гармат і припасів. Два дні військо намагалось якось рухатися далі, однак нестача паші й питної води змусила Голіцина повернути назад.

Щоб відволікти татар, до Кам'яного Затону, де була розташована залога Григорія Косогова, відрядили сорокатисячний загін, що складався наполовину з росіян на чолі з Леонтієм Неплюєвим, наполовину з козаків на чолі з Григорієм Самойловичем (це були сердюки, компанійці, Чернігівський, Прилуцький та Миргородський полки). Разом із людьми Косогова їм було наказано обложити турецькі міста в пониззях Дніпра — Казикермен (сучасний Берислав) та Ісламкермен (Каховку).

Під час відступу, після того як гетьман із козаками перейшов через Самару побудованими трохи раніше мостами,

хтось підпалив ці мости, тому російським воякам довелося будувати нові. Пояснення цій дивній події Голіцин дістав дуже швидко, коли отаборився біля річки Кільчені (північніше сучасного Дніпропетровська). Старшина повідомила його, що степ і мости спалили козаки за наказом Івана Самойловича, який бажав запобігти розгрому Кримського ханства. До того ж у доносі перераховувалося безліч інших гетьманських провин: відправлення до Криму харчів (з огляду на те, що півострів у 1685—1686 рр. потерпав від неврожаїв, це можна вважати суттєвою допомогою татарам), зрадницькі розмови, хабарництво й утиск заслужених старшин. Григорія Самойловича винуватили в тому, що він не дозволив чернігівським міщанам прикріпити на будинку ратуші двоголового орла. Гетьмана прямо звинувачували в намірі перетворити Україну на незалежну спадкоємну монархічну державу, посилаючись і на шлюбний проект з князем Четвертинським, і на печатку з Погонєю (гербом Великого князівства Литовського), яку султан надав Юрію Хмельницькому, а Самойлович, якимось чином захопивши, залишив собі. Під доносом (якщо вважати, що його російськомовна копія, яка збереглася, не була підроблена) підписалися згаданий вище Дунін-Борковський, генеральний писар Прокопович, колишні полковники Солонина й Райча-Думитрашко, Степан Забіла (його батько, 107-літній Петро, також брав участь у цьому поході) і вихідці з Правобережжя — Вуяхевич (генеральний суддя), Лизогуб і Гамалея. Не вистачало підписів ще двох колишніх дорошенківців. Уже після того як донос було складено, Кочубей все ж таки зважився залишити на ньому свій автограф. Ім'я генерального

осавула Мазепа на цій копії відсутнє (проте у царському листі Голіцину щодо доносу на гетьмана Мазепа згадується серед тих, хто подав «чоломбитну», та він і сам зізнавався в цьому дещо пізніше). Крім перерахованих старшин (усупереч розповсюдженій версії про «правобережну» змову, ми бачимо серед них представників кількох впливових кланів Лівобережжя) проти Самойловича виступили численні значні товариші й гетьманські дворяни, а також наймані полки на чолі з Іллею Новицьким. Прихильників у гетьмана виявилось мало — лише близькі до нього родини Полуботків, Сулим і Четвертинських.

Чи варто вірити обвинуваченням проти гетьмана, якого зненавиділа майже вся його старшина? Складне питання. З одного боку, Яворницький запевняв, що татари часто підпалювали степ заради захисту і трохи раніше того походу подібним чином зупинили в Бессарабії армію польського короля. З іншого боку, у нас є свідчення про запорозьких козаків, яким у вересні 1687 р. Косошов докоряв за небажання воювати з бусурманами. Кошовий запорожців відповів, що на Січі надто мало людей, тому виступати самим здавалося безглуздом, а гетьман Самойлович усі прохання про допомогу військом ігнорував. Хай там як, Голіцин не наважився сам усунути гетьмана, а відправив цей донос у Москву. Відповідь російського уряду, який дозволив князеві позбутися Самойловича, а козакам вибрати замість нього нового гетьмана, він отримав лише через два тижні, коли військо вже дісталось Коломака, на межі сучасних Харківської і Полтавської областей.

Цікаво, що як російський історик Соловйов, поміркований державник, так і український — Оглоблін, націоналіст, вважали, що в Москві не зважали на чутки про Самойловича-палія. Соловйов наголошував на тому, що невдоволення гетьманом в Україні спричинило би повстання, аж ніяк не потрібне московському уряду, Оглоблін — на тому, що позиція Самойловича мала чи не найважливіше значення під час кримських походів. Погоджуються всі щодо того, що Голіцину та його покровительці Софії необхідно було зробити когось винним — чим дорослішим ставав цар Петро, тим хисткішою робилася їхня влада, а кожна невдача наближала падіння (князь останні 25 років свого життя провів на заслання, а царівна 15 років свого — у монастирі).

Наприкінці липня, одержавши згоду Москви, Василь Голіцин скликав російських полковників і наказав їм оточити козаків. Рух військ було помічено, тому Яків Самойлович спробував був утекти, але марно. Сам гетьман, уже не сподіваючись на самостійний порятунок, цілу ніч молився, а зранку пішов до церкви. Коли служба скінчилася, його заарештував один із колишніх полковників-сербів (Войца або Райча-Думитрашко — невідомо). Гетьман, боячись за своє життя, покликав на допомогу росіян, ті посадили його на воза й повезли на судилище. Біля намету Голіцина зібралися всі російські й українські воеводи й старшини. Гетьмана повідомили про звинувачення, він почав сперечатися, за що змовники його ледь не зарубали. Князь їх зупинив, і суд незабаром скінчився. Раду для обрання нового гетьмана й затвердження нового договору з Росією скликали лише за три дні.

Григорія Самойловича було не так легко схопити. Незважаючи на всі хитрощі Голіцина, його сповістили про долю батька й брата, перш ніж Неплюєв одержав наказ про арешт «колеги». Григорій, такий само розумний і пихатий, як і його батько (між ними були неабиякі чвари, гетьман навіть підозрював, що син бажає його позбутися), вирішив захопити Кодак. Прилуцький полковник Горленко радив Григорію шукати допомоги в татар. Але їхні плани зруйнували прості козаки. Як часто бувало під час насильницького усунення гетьманів, «голота» прагнула помститися за всі образи, завдані старшиною. Вибухнуло повстання. Горленка та його полкового суддю живими кинули в піч. Частина старшин утекла, сердюків і компанійців оточили повсталі козаки, тому, коли їх наздогнало військо Неплюєва, приборчники Григорія Самойловича змушені були його видати. Гетьманича обвинуватили в державній зраді та злочинних словах і стратили в Севську в листопаді 1687 р. Самого Івана Самойловича з молодшим сином Яковом відвезли до Росії. Першому місцем заслання, зрештою, визначили Тобольськ, другому — Єнісейськ. Зазвичай вважається, що гетьман помер у 1690 р., але точна дата його смерті, здається, невідома — з певністю можна стверджувати, що указ 1691 р. про переведення Якова в Тобольськ до батька вже не застав того живим. Яків Самойлович помер 9 липня 1695 р., після чого його вдові дозволили повернутися в Україну. Вдовиць старших синів гетьмана, Семена й Григорія, репресії взагалі не зачепили. Дружині самого гетьмана наказали мешкати в Седневі під наглядом чернігівського полковника. Проте не мав спокою згаданий вище колишній гадяцький полковник Михайло, небіж Самойловича.

Проти Мазеви незабаром виникла змова, у якій брали участь не лише потерпілі від коломацьких подій — той самий Михайло, Леонтій та Павло Полуботки, князь Юрій Четвертинський, — але й спільники Мазеви: новий генеральний писар Василь Кочубей, полтавський полковник Жученко та вічний інтриган Райча-Думитрашко, якому повернули Переяславський полк. Зрештою Михайло теж опинився в Сибіру. Інші родичі гетьмана легко відбулися.

Урешті, всі чоловіки роду Самойловичів згинули на за-сланні. Онуків чоловічої статі гетьман не мав, крім хіба що ченця Вассіана (Василя Четвертинського).

В Україні без Самойловича життя йшло своїм звичаєм. Козаки гадяцького, київського, лубенського й стародубського полків, які стояли на Коломаку (їх було лише близько двох тисяч, причому вся київська старшина була наказна — очевидно, щойно призначена), навіть перебуваючи в оточенні значно численніших російських військ, влаштували невеличке заворушення, убивши серед інших гадяцького полкового осавула Михайла Кияшка, а за два дні обрали собі гетьманом того, кого бажав Голіцин. Претендентів було двоє — Василь Борковський та Іван Мазепа. Генерального обозного єдиного згадували особисто в царських указах щодо Коломацької ради. Під час власне «виборів» його ім'я теж вигукували, але доволі легко заглушили ім'ям Мазеви. Мазепу одностайно підтримала генеральна старшина. Найважливіше, що за Мазепу стояв сам Василь Голіцин. Відомо, що вони мали гарні стосунки (від яких новий гетьман легко відхрестився, коли в 1689 р. приїхав

до Москви й зрозумів, що Софія та її князь програли протистояння з Петром). Відомо й те, що Мазепа багато чого подарував Голіцину по перемозі на виборах, зокрема й десять тисяч карбованців. Але це не варто однозначно вважати хабарем. Не виключено, що Мазепа просто мав розщедритися, як того вимагав звичай.

Договір з Росією, укладений після його обрання, багато в чому повторював попередній, Конотопський. З нових пунктів відзначимо наказ українцям під страхом смертної кари брати в обіг лише срібні чеги, які чеканили в Севську (вони були майже мідяні, тому українці однаково їх ігнорували, і російський уряд урешті покинув цю справу), веління називатися не козаками «гетьманського регіменту», а підданими їхніх царських величностей. Уперше з'являється вказівка поєднувати малоросійський і великоросійський народи шлюбами та всілякими іншими способами. До того ж Мазепі просто на Коломаку виділили стрілецький полк для охорони, що перебував біля нього в Батурині аж до 1708 р. (а першим командиром цього полку був сотник Борис Батурин).

Найбільше хвилювало старшину, звичайно, те, як розподілять майно скинутого гетьмана. У результаті розподілу половину власності залишили Війську Запорозькому, половину було взято до скарбниці. У цій другій половині російські урядовці нарахували близько 2500 червоних, близько 24 000 талерів, тисячі зо дві карбованців і голландських льовенталерів (монета у 5/6 талера), а також срібні й золоті речі.

Змін зазнало також і церковне життя. За Самойловича митрополит Гедеон Четвертинський пригноблював свого

суперника, архієпископа Лазаря Барановича, але вже в 1688 р. той просив у царівни Софії повернути йому відібрані митрополитом протопопії, а головне — перевести Чернігівську єпархію під безпосередню владу московського патріарха. Підтримане Мазепою прохання старого архієпископа охоче виконали. Незабаром патріарх Іоаким зробив своєю ставропігією (тобто знову ж таки взяв під свою владу) Києво-Печерський монастир.

Взагалі, новий гетьман Мазепа досить довго був відданим Росії, повторюючи шлях Богдана Хмельницького, Брюховецького, Ігнатовича-Многогрішного й Самойловича, а зрештою, як і Хмельницький та Брюховецький (а можливо, й Самойлович), виступив проти царя — і так само зазнав поразки. Історія повторюється.

Науково-популярне видання

Серія «Знамениті українці»

ЛУНІН
Сергій Ігорович

ІВАН САМОЙЛОВИЧ

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Формат 70×108 ¹/₃₂.

Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 5,19.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua